

295506

K-14038

п295506

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 149

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ
НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

35 коп.

Вісник Харківського університету, 1977, № 149, 1—84.

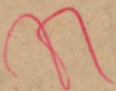
ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 149

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ
НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

ХАРКІВ
1977

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ
«ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Друкується за рішенням кафедри філософії (протокол № 10 від 15 березня 1976 р.).

У віснику вміщено статті, в яких висвітлюються актуальні питання марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі її розвитку. Аналізуються проблеми теорії пізнання, завдання формування політичної свідомості при соціалізмі, становлення наукового світогляду студентства у процесі вивчення суспільних наук та ін.

Розрахований на науковців і спеціалістів.

Редакційна колегія:

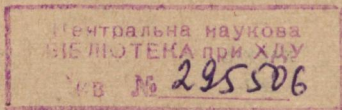
Я. С. Блудов, Ю. Ф. Бухалов, О. О. Мамалуй, В. П. Педан, О. Ф. Плахотний (відп. ред.), Г. М. Садовський, М. В. Топіля.

Адреса редакційної колегії:

310077, Харків, 77, майдан Дзержинського, 4, університет, кафедра філософії. Тел.: 40-17-12.

Редакція гуманітарної літератури

Зав. редакцією Г. І. Шинкаренко

Харківський державний університет, 1977.

О. Ф. ПЛАХОТНИЙ, канд. філос. наук., Є. В. ЛЕВЧЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЯКОСТІ ОСОБИ

Соціальна відповідальність відображає і регулює соціальні відносини, причому не тільки між класами, націями, сім'ями, особами, а всі відносини в суспільстві: економічні, політичні, класові, національні. Соціальні відносини,— вказує Г. Л. Смирнов,— це своєрідний фокус, в якому сходяться всі види суспільних відносин — економічних, політичних, моральних, правових [11, с. 39]. Соціальна відповідальність регулює відносини людей з приводу їх соціальних інтересів і виступає як сторона, момент будь-яких суспільних відносин.

У марксистсько-ленінській соціології особа виявляється перш за все як індивідуальне буття історично конкретних суспільних відносин, як суб'єктивне для себе буття суспільства, що мислить і відчуває [1, с. 591].

Якщо відповідальність є суттєвою стороною всіх видів суспільних відносин, то вона виступає також важливим елементом структури особи (структури, що включає певні етичні та психологічні характеристики), її соціальною якістю.

У літературі правильно підкреслюється, що «відповідальність є одним з вирішальних елементів структури особи», який визначає «основний напрям поведінки» [5, с. 63].

Завданням нашого дослідження було з'ясування того, як у понятті особи модифікується така важлива сторона всіх суспільних відносин, як відповідальність, тобто яким є механізм становлення відповідальності як особового феномена і її змісту. Це найбільш складний аспект пізнання закономірностей формування людської сутності. Наука про людину на сучасному етапі ще не має достатньо знань про цей глибинний процес. У статті здійснено постановку питання і накреслено деякі підходи до розгляду механізму формування відповідальності як внутрішньої якості особи.

Людина — і продукт, і суб'єкт суспільних відносин. Останні не є чимось зовнішнім для людини. Особа є такою ж мірою продуктом суспільних відносин, якою вони — продукт діяльності осіб. Суспільні відносини відтворюються в реальному житті людей, вони внутрішньо, іманентно властиві особі, хоч щодо окремих інди-

ським і розвинута О. М. Леонтьєвим. Згідно з цією ідеєю людина внутрішньо засвоює, переробляє зовнішні фактори в уявлення власної психіки і свідомості. «Суспільні відносини іманентно властиві особі в тому розумінні, що визначають зміст духовного світу особи, його структуру. В цьому розумінні вони «входять» у внутрішній світ особи, але не механічно, а в перетвореному вигляді, набуваючи форми психологічних феноменів» [3, с. 72].

У марксистській соціології головними ланками трансформації суспільних відносин в компоненти внутрішньої структури особи вважаються такі взаємозв'язані категорії: суспільні відносини — потреби — інтереси — цілі — мотиви — настанови — ціннісні орієнтації. Ланки наведеної послідовності відображають об'єктивну логіку інтеріоризації суспільних відносин, причому кожна ланка характеризується певною самостійністю і має свої особливості щодо співвідношення свободи, необхідності і відповідальності. К. Маркс вказував, що всі потреби людини — це олюднені потреби, тобто продукти певного суспільного розвитку. Суспільні потреби мають значущість і кожного разу по-своєму виявляються в соціальній групі і окремій особі відповідно до їх місця в системі суспільних відносин, рівня свідомості.

Може здатися, що свобода і відповідальність не відносяться до потреб людини, що остання не вільна у виборі потреб. Однак це не так. Проблема полягає в тому, що серед численних потреб людини необхідно і доцільно актуалізувати і задовольнити не всі, а лише ті, що приводять до прогресу і свободи суспільства та особи.

На основі потреб формуються інтереси. Останні об'єктивні за своїм джерелом, змістом і суб'єктивні за формою, способом існування, направленістю. Вони становлять саме той об'єктивно-суб'єктивний момент суспільного життя, що є найбільш дієвим спонукальним фактором людської діяльності, створюючи в людей бажання, мотиви, спонукання, які визначають мету практичної дії. Різноманітність інтересів обумовлює важливість їх субординації: поряд з корінними, фундаментальними існують зовнішні, поверхові інтереси, є вузькі, корисливі, і є більш загальні інтереси. Правильне розуміння взаємовідношення загальних і приватних інтересів, суспільних і особистих, врахування цього взаємовідношення у своїх діях — необхідна умова свободи особи. На такому розумінні співвідношення різних інтересів за їх значущістю та масштабом будується і «шкала» обсягу відповідальності: відповідальність тільки за себе, за себе і близьких, за себе і свій колектив, нарешті за все і всіх. Обсяг відповідальності особи внутрішньо визначається сферою і масштабами її інтересів.

Концентрований вираз інтересів на основі усвідомлення потреб формує мету. П. Є. Кряжев розглядає соціальні категорії потреба — інтерес — мета як головні ланки механізму конструювання і розвитку особи — суб'єкта суспільних відносин. Функція інтересу, за

потребою і метою, орієнтує у виборі шляхів та засобів досягнення мети [6, с. 16—17].

Потреби та інтереси детермінують діяльність свідомості, втілюються в системі мотивацій, закріплюються в настановах і ціннісних орієнтаціях особи, що обумовлюють направленість її діяльності, її самостійність та відповідальність. З суб'єктивного боку відповідальність — це показник свободи особи, функція її самостійності, отже її аналіз, пов'язаний з формуванням особи, її самовизначенням і утвердженням.

Процес формування і розвитку особи — це не що інше, як процес оволодіння людським індивідом досвідом соціального життя у процесі активно-творчої діяльності. Диференціація людей залежить від того, якою мірою людина в даних умовах засвоїла саме дану соціальну сутність. В цьому плані людина, робить висновок О. Г. Спіркін, є мірою засвоєння нею своєї соціальної сутності в даних конкретно-історичних умовах [13, с. 256].

Соціальна відповідальність особи виступає як одна з форм суб'єктивації суспільних відносин. Рівень відповідальності людини обумовлений ступенем інтерналізації та інтеріоризації (прийняття і засвоєння) соціально-значущих норм і вимог як соціальної цінності. Цей ступінь визначається як реальним місцем особи в системі суспільних відносин, так і її активністю, а також емоційно-вольовою структурою психіки. Механізм інтерналізації норм та вимог, що історично затвердилися, має складну психологічну характеристику. Усвідомлення особою суспільних потреб як цінностей і видбиття їх у структурі внутрішнього світу (інтересах, ціннісних орієнтаціях, мотивах) може здійснюватися на різних рівнях: знань, почуттів, переконань і дій.

Знання як спосіб творчого відображення світу, як процес і результат пізнання є знаряддям мислення і перетворення світу. Знання, пізнавальна діяльність є ідеальною передумовою відповідальності як якості особи. Однак свідомість, заснована переважно на знанні, не досить практична. Особа може сприйняти на рівні знань інформацію від суспільства про цінність соціально-відповідальної поведінки, додержання суспільних вимог, але ці знання можуть не трансформуватися в спонукальні сили діяльності, не стати силою «санкціонуючого впливу на поведінку особи» [8, с. 130]. Можна знати ті чи інші правила поведінки, вважати їх корисними і доцільними і разом з тим у своєму практичному житті постійно порушувати їх. Сукупність знань, ідей, не зв'язаних з волею і чуттями людини, перетворюється для неї в просту декларацію, що не зачіпає її життєвих позицій і цілей. Без глибокого почуття відповідальності усвідомлюється раціоналістично, набуває характеру завченого уроку. Вона може виявитися поверховою, нежиттєвою [5, с. 83].

Засвоєння суспільних потреб на рівні знання можна розглядати як нижчий, початковий, але необхідний ступінь процесу інтер-

лення до них, тобто в цей процес повинна включитися сфера емоцій та переживань. Свідомість, вказує С. Л. Рубінштейн, — це єдність знання і переживання [10, с. 150]. Людина пізнає світ і впливає на нього (зазнаючи, в свою чергу, його зворотної дії на себе) не з холодною байдужістю автомата, а з почуттям задоволення, ненависті або страждання, захоплення або обурення. Вона переживає те, що відображує. «...Без «людських емоцій», — говорив В. І. Ленін, — ніколи не було, нема і бути не може людського *шування* істини» [2, т. 25, с. 109]. Емоції органічно вплетені в структуру свідомості. Будь-яке знання, набуте людиною у процесі пізнання об'єктивної дійсності, має певний предметний зміст, що не виявляється в свідомості в «чистому» вигляді, а емоційно забарвлений особовими моментами, які є вираженням якогось переживання. «Одночасно з процесом формування нового знання при відображенні об'єктивної реальності людина усвідомлює і значення того, що становить зміст пізнання. Те, що виступає особисто значущим для даної людини, стає її переживанням» [4, с. 418].

Знання як спосіб відображення дійсності людиною являють собою єдність об'єктивного і суб'єктивного. Здобуті в ході пізнання навколишнього світу і перероблені в лабораторії людського мозку, вони переживаються і, ставши усвідомленими, формують переконання людини в необхідності діяти згідно з ними. Байдужість почуття людини свідчить про розрив, незбіжність змісту знання з її інтересами й цілями. Отже, переконаність виступає як результат раціонального пізнання світу і як вираження емоційно-оціночного ставлення до нього, а тому являє собою єдність знання і почуття. Вона вказує на ту межу, за якою починається активна, свідомо і цілеспрямована, а тому й відповідальна діяльність. На цьому рівні розвитку свідомості процес інтерналізації цінностей включає в себе сприйняття їх і розумом, і чуттями, їх осмислення, оцінку і вироблення на основі цього певного ставлення до них, готовності діяти згідно з засвоєними знаннями, тобто діяти відповідально. Про відповідальність людини можна судити тільки за тим, як вона виявляється в діяльності, у вчинках, точніше, у відносинах людей. Її можна розглядати в двох аспектах — як відносини особи і як її якість: Відповідальне відношення виробляється як реакція на певні вимоги в конкретних умовах і є етапом у становленні відповідальності як якості особи. Спроба простежити процес переходу відповідальності як відношення у відповідальність як якість здійснювалася деякими авторами [9, с. 8—9; 12, с. 22].

Відповідальність як якість особи — це її стійка типова риса, тоді як відповідальне відношення є виявом відповідальності в окремих актах. Відповідальність як відношення може бути нестійкою, тимчасовою, залежати від настрою, обставин. Особа найбільш повно характеризується відповідальністю, що сформувалася в соціальних відносинах як якість. Відповідальність як якість особи —

об'єктивної системи колективних, групових відносин, вимог. Отже, як активний суб'єкт спілкування і діяльності, що володіє свідомістю і самосвідомістю, особа здатна трансформувати об'єктивні вимоги суспільства через свою свідомість, втілювати їх в суб'єктивні потреби і реалізувати в практичній діяльності, зробити відповідальність своєю моральною та соціально-психологічною якістю. В особовому плані, зауважує О. Г. Спіркін, відповідальність — це істотна соціальна, моральна і психологічна якість людини, найважливіша риса її характеру [13, с. 291].

Для аналізу відповідальності як внутрішньої якості особи необхідно зосередити увагу на суб'єктивно-моральному, суб'єктивно-діяльному аспекті відповідальності, розглядати її як внутрішню дію індивіда, як можливість вибору певної мети і передбачення наслідків її реалізації, їх оцінки, тобто як факт свідомості. Відзначимо, що в соціологічній літературі ще й досі мало досліджено внутрішній механізм свободи окремої особи в її співвідношенні з об'єктивною необхідністю [7, с. 128] і зовсім недостатньо вивчено механізм відповідальності як особового феномена. Разом з тим дослідження суб'єктивно-морального аспекта відповідальності людини, відповідальності як внутрішньої якості особи дуже важливе і актуальне завдання сучасної науки.

Ця проблема становить інтерес не тільки сама собою, але й для вирішення інших теоретичних та практичних проблем людини, таких як природа людської сутності, творчість, виховання, самовиховання і самоудосконалення, відношення особистих і громадських інтересів, діалектика внутрішнього і зовнішнього в життєдіяльності людини, формування нової людини комуністичного суспільства. Класики марксизму-ленізму завжди підкреслювали необхідність вивчення суб'єктивного фактора людської діяльності, ролі внутрішніх імпульсів останньої.

Відповідальність як внутрішня якість є елементом свідомості людини і може бути охарактеризована як форма прийняття, усвідомлення і здійснення індивідом системи відповідальної залежності, що діє в даному суспільстві. Відповідальність в цьому випадку обумовлена позитивним ставленням до суспільних вимог і заснована на глибокому розумінні своїх дій, усвідомленні своєї цінності та соціальної ролі в суспільстві. Даний аспект відповідальності є показником рівня сприйняття людиною своєї соціальної значущості та підзвітності суспільству, свого місця в житті, своєї залежності від інших людей і можливості впливати на їх долю.

Відповідальність як внутрішня якість особи — складне в структурному плані явище. Воно включає: а) усвідомлення необхідності діяти згідно з суспільними вимогами і нормами як соціальними цінностями; б) розуміння своєї соціальної цінності та соціальної ролі (тобто зіставлення, узгодження індивідом пізнаної необхідності з своїми внутрішніми переконаннями, совістю, інтересами); в) проникливість, передбачення наслідків вибору, рішення і дій; г) критичність і постійний контроль за своїми діями з враху-

виявлення, реалізації себе в об'єктивному світі; е) самозвітність і самооцінку; є) готовність взяти на себе провину за соціально-негативні наслідки своєї діяльності; ж) соціально-відповідальну діяльність. Ці компоненти не можна розглядати як щось самодостатнє, ізольоване одне від одного. Вони тісно зв'язані з людською діяльністю як внутрішнього порядку, так і зовнішнього. Розчленування єдиної вільної і відповідальної діяльності людини на окремі компоненти можливе тільки в аналітичному і методологічному планах.

Відповідальність більше, ніж інші етичні категорії, виражає внутрішню потребу людини в самоутвердженні себе як особи. Вона є визначальним елементом свідомості, що відтворює необхідність постійно забезпечувати відповідність громадських і особистих інтересів. Відповідальність як якість саме і передає направленість особи на задоволення цієї потреби. З цього випливає, що проблема відповідальності не є вузькою, замкнутою в собі проблемою, обмеженою суто внутрішнім світом індивіда і не зв'язаною з зовнішнім світом та людською практикою. Як вказує О. Г. Мисливченко, «суб'єктивні фактори утворюють суб'єктивну основу відповідальності людини, і в межах лише суб'єктивної структури особи неможливо знайти об'єктивні критерії соціальної відповідальності. Тому при оцінці того чи іншого вибору треба враховувати ступінь відповідальності людини не тільки перед собою, але й перед суспільством, людством. Почуття соціальної відповідальності повинно пронизувати всі вияви людської свободи» [7, с. 130]. Під почуттям відповідальності слід розуміти певну орієнтацію, що довго існує в найрізноманітніших ситуаціях. Це почуття входить як складова частина в міжособові відносини. Тому при аналізі природи цих відносин в колективі, групі однією з аналітичних одиниць має бути відповідальність.

Почуття відповідальності виникає в колективі тоді, коли в людей єдині інтереси і спільна мета. Кожний по-різному виявляє себе в колективних, групових відносинах, але всі їх учасники мусять володіти почуттям відповідальності. Індивід включається в міжособові відносини згідно з ступенем своєї відповідальності, що оформляється залежно від уявлення людини про саму себе і про інших. Почуття відповідальності — це система поведінки, яка складається в колективі в ході взаємодії його членів між собою. Аналіз відповідальності як почуття має велике значення для пояснення людської поведінки та діяльності. Як невід'ємна риса соціально-розвинутої особи, відповідальність виступає у вигляді ідеального аспекта всіх форм її діяльності, оскільки наслідки останньої торкаються інтересів самої особи, колективу, групи чи суспільства в цілому.

Відповідальність — складне духовне утворення, специфічний ідеальний процес, в якому переплітаються раціональний, емоційний і вольовий компоненти.

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., Госполитиздат, 1954. 624 с.
2. Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 25.
3. Архангельский Л. М. Социально-этические проблемы теории личности. М., «Мысль», 1974. 179 с.
4. Иванова И. И. О некоторых аспектах проблемы «личность и сознание». — В кн.: Проблемы личности. Материалы симпозиума. М., Политиздат, 1969, с. 4—13.
5. Косолапов Р., Марков В. Свобода и ответственность. М., Политиздат, 1969. 138 с.
6. Кряжев П. Е. Социологические проблемы личности. Автореф. докт. дис. Новосибирск, 1969. 27 с.
7. Мысливченко А. Г. Человек как предмет философского познания. М., «Мысль», 1972. 175 с.
8. Немира К. Л. Субъективные и объективные факторы формирования ответственности как формы социалистических нравственных отношений. — В кн.: Диалектика объективного и субъективного в развитии социалистического общества. М., Политиздат, 1970, с. 258—270.
9. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. М., «Мысль», 1971. 173 с.
10. Растигаев А. П. Социально-психологические основы ответственности. Автореф. канд. дис. Л., 1971. 22 с.
11. Романюк Г. И. К вопросу о социальной ответственности личности. — В кн.: Социологические проблемы личности. Красноярск, 1973. 234 с.
12. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., «Мысль», 1971. 280 с.
13. Смирнов Г. Л. Советский человек, формирование социалистического типа личности. М., «Мысль», 1973. 173 с.
14. Соколова Н. П. Соотношение оценочного и нормативного в моральной ответственности. Автореф. канд. дис. Свердловск, 1969. 34 с.
15. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М., Политиздат, 1972. 274 с.
16. Тугаринов В. П. Личность и общество. М., «Мысль», 1965. 137 с.

О. О. МАМАЛУЙ, канд. філос. наук, А. П. АЛЕКСЕЄНКО

МЕТОД СХОДЖЕННЯ ВІД АБСТРАКТНОГО ДО КОНКРЕТНОГО І ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОГРЕСУ

Той «літературний бум», яким обумовлений науковий інтерес сучасних дослідників-марксистів до проблеми суспільно-історичного прогресу, супроводиться — і чим далі, тим більше — зростанням числа різних, часом не тільки не збіжних, але й різко протилежних позицій із значного кола питань. Проста констатація спільності діалектико-матеріалістичних настанов учасників обговорення не в змозі, однак, скасувати того факту, що принципові труднощі, які стоять на шляху до вирішення спільних питань, — це труднощі і методологічного характеру.

прогресу з самого початку і пртягом всього періоду роботи. Загальновідома істина, що всяке начало є важким, набуває особливого змісту по відношенню до наукового пізнання. Це повною мірою стосується і наукового дослідження суспільно-історичного прогресу. Тут труднощі загальнонаукового характеру, що містяться у «таємниці» начала, своєрідно переломлюються, наприклад, так званим парадоксом логічного кола у визначенні прогресу і його критерію. Справді, з чого слід почати: з визнання прогресу чи визначення його критерію? Якщо з першого, то тоді все, пов'язане з другим, стає зайвим. Якщо ж з другого, то знайдений критерій стає зовнішнім щодо самого історичного прогресу. Критерій має бути виведений з самого історичного процесу, але останній можна зрозуміти як прогресивний розвиток лише у світлі певного мірила.

Подоланню цієї і численних інших методологічних труднощів при дослідженні суспільно-історичного прогресу менш за все може сприяти позиція їх повного або часткового ігнорування. Всупереч свідомому наміру обійти ці каверзні і невідгідні питання, на перевірку виходить, що вони все ж так чи інакше вирішуються, але при цьому найчастіше допускається подвійна помилка; прогрес визнається до і поза зв'язком з якимось критерієм, а критерій береться окремо від змісту прогресу як зовнішній по відношенню до нього масштаб.

Відоме ленінське положення — «...питання не про те, чи є рух, а про те, як його виразити в логіці понять» [4, с. 213] — природно поширюється на розвиток і прогрес. Єдино адекватним методом теоретичного відтворення предмета, що історично змінюється і прогресивно розвивається, є діалектико-матеріалістичний метод сходження від абстрактного до конкретного. Разом з тим не можна сказати, що у наявній літературі про суспільний прогрес йому приділено належну увагу. Більше того, питання про необхідність його послідовного висвітлення в дослідженні докладного викладення вказаної проблеми ще й досі як слід не поставлене, та й усвідомлюється далеко не всіма авторами. І це незважаючи на те, що сам К. Маркс цілком конкретно пов'язав рішення проблеми прогресу з методом сходження від абстрактного до конкретного, особливо вказавши після спеціального викладу його сутності у відомому «Вступі» 1857 р. на те, що «поняття прогресу взагалі не слід брати в його звичайній абстрактності» [2, с. 46; пор. 1, с. 692]. Численні коментарі до цієї марксової тези, як правило, не йдуть далі підтвердження її справедливості (добре, що для ілюстрації цього попередня і сучасна філософсько-соціологічна думка дає багатий матеріал), але, тлумачачи тезу саму по собі, поза зв'язком із загальним замислом «Вступу», що найкраще обмежуються розглядом її як методологічної заборони, перестороги: «поняття прогресу взагалі не слід брати в його звичайній абстрактності». При цьому остеронь залишаєть-

ся, виключно перспективна, але неможливо складна для реалізації, позитивна методологічна програма. Розгорнутою відповіддю на питання про те, як треба брати поняття прогресу, щоб уникнути його звичайної абстрактності, служить весь зміст марксового «Вступу», оскільки його предмет — метод дослідження і побудови теорії суспільно-історичного розвитку і прогресу. Метод сходження від абстрактного до конкретного є загальним теоретичним методом дослідження предмета, що розвивається. Це безперечно так. Але вперше він був діалектико-матеріалістично інтерпретований як метод дослідження суспільно-історичного розвитку і прогресу. І коли проти цього заперечать, що у «Вступі» йдеться про метод політичної економії, то таке заперечення буде формальним. По-перше, у К. Маркса політична економія згідно з матеріалістичним розумінням історії перетворена в базисну науку про суспільство, його розвиток і прогрес. По-друге, саме в тому і полягає одна з характерних особливостей методу сходження від абстрактного до конкретного, що він є способом розкриття необхідних і загальних атрибутів розвитку взагалі шляхом дослідження особливого процесу розвитку. «Капітал» К. Маркса, в якому закладено фундамент реалізації тієї методологічної програми, що була сформульована у «Вступі» 1857 р., «самою «економічною теорією» в звичайному розумінні не обмежився...» [3, с. 130]. Відомо, що В. І. Ленін розглядав його як теорію розвитку всієї капіталістичної суспільної формації. У відповідь на докори М. К. Михайловського про те, що К. Маркс у «Капіталі» не дав спеціально розробленої теорії суспільства і прогресу взагалі, В. І. Ленін розцінив як «велетенський крок вперед, зроблений щодо цього Марксом», те, «що він кинув усі міркування про суспільство і прогрес взагалі і зате дав науковий аналіз одного суспільства і одного прогресу — капіталістичного» [3, с. 133].

Не бачити прямого ідейного зв'язку цього важливого лєнінського положення з методологічною програмою К. Маркса по усуненню абстрактності звичайних уявлень про прогрес неможливо, хоч В. І. Ленін і в той час не міг бути знайомий з «Вступом» 1857 р. Це ще один приклад надзвичайної конгеніальності К. Маркса і В. І. Леніна.

Якщо наприкінці 50—60-х років справедливої критики зазнало ототожнення розвитку з прогресом, що призводило до недооцінки специфічного змісту проблематики прогресу, то пізніше намітилася тенденція деякого її відособлення, не завжди виправданого. Навряд чи є достатні підстави виділяти особливу теорію (суспільного) прогресу в марксизмі поряд з теорією (суспільного) розвитку. Щоб запобігти непорозумінню, підкреслимо: не взагалі теорію прогресу — така у марксизмі займає одне з центральних місць, — а теорію прогресу, рядопокладену теорії розвитку. Це ніякою мірою не заперечує наявності специфічного місця проблеми прогресу в діалектичному і історичному матеріалізмі як загальної теорії розвитку. Але як важливо бачити специфічні труд-

довжує і вінчає проблему розвитку, так і не менш важливо зрозуміти, що проблема прогресу може бути правильно взятою лише в контексті проблеми розвитку. Поняття (суспільного) прогресу стає конкретно-загальним і набуває категоріальної форми тільки в контексті теоретичної системи діалектичного і історичного матеріалізму як науки про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення. Теорія суспільно-історичного прогресу — необхідний, невід'ємний і суттєвий елемент діалектико-матеріалістичної концепції розвитку. Без неї остання втрачає своє обличчя і є неможливою. Але і поза нею теорія прогресу не може бути науковою. Це зобов'язує до того, щоб проблема прогресу бралася в категоріальній системі діалектичного і історичного матеріалізму. На жаль, зарахування проблеми суспільного прогресу до відомства вкрай вузько зрозумілого історичного матеріалізму, відокремленого від діалектичного матеріалізму, часто приводило до збіднення проблематики прогресу; до недоцільності продуктивних суперечок про визначення критерію, цілей, ціни, суб'єкта виміру, ідеалу і т. п. прогресу.

Надмірна локалізація проблематики прогресу, що впливає з деякої винесеності її за межі концепції розвитку, обертається недостатньою увагою (якщо не просто неухвагою) до єдино доречного тут методу сходження від абстрактного до конкретного. Це, в свою чергу, не може не вплинути на саму постановку і тлумачення питання про прогрес і його критерії. Взяті поза методом сходження від абстрактного до конкретного, прогрес і його критерії неминуче трактуються в душі абстрактно-загального.

Прогрес при такому підході намагаються перш за все зрозуміти шляхом вицленування того однакового, що він зберігає у всіх своїх типах і формах, при відвертанні від тих якісно своєрідних рис, які він постійно набуває у реальному процесі руху. Зрозуміло, що без такої абстракції прогресу обійтися не можна, як не можна обійтися без абстракції виробництва взагалі. Але помиляється той, хто сприймає останні слова як аналогію і не більше. Справа в тому, що у «Вступі» 1857 р., зокрема, у процесі аналізу абстракції виробництва взагалі К. Маркс назвав принципові межі розумності категорії абстрактно-загального і дійсні шляхи її перетворення в конкретно-загальне. Як і всяке абстрактно-загальне, прогрес взагалі — абстракція розумна у певному відношенні, а саме в тому, що, фіксуючи загальне (тотожне) у всякому прогресі, вона рятує нас від повторень [2, с. 21]. Але абстрактно-загальне як результат індуктивно-емпіричного вилучення однакового з особливого і одиничного не тільки не служить вихідним пунктом сходження до конкретного багатства визначень процесу, що розвивається, а певною мірою є саме тією перепорою, яка повинна бути рішуче переборена. Реальний розвиток, прогрес не є розгортання, виявлення або знаходження цього за-

загального [2, с. 21].

Визначення, загальні для всіх типів і форм прогресу, це такі його абстрактні моменти, що не дозволяють зрозуміти жодного дійсного типу або форми прогресу [2, с. 24]. Теорія прогресивного розвитку людського суспільства, зведена з позицій єдино адекватного їй методу, бере за своє вихідне начало не абстракцію прогресу взагалі, суспільства взагалі або навіть виробництва взагалі, а найелементарніше, найпростіше, зародкове відношення суспільного цілого (його безпосередність, поверховість, буття), в процесі дійсного розгортання якого (подібно до живої істоти з заплідненої клітини) і відбувається реальний суспільно-історичний прогрес. Зрозуміло, що цей процес становлення вихідного, первинного суспільного відношення в цілісну, історично певну соціальну систему одержує своє теоретичне вираження в ході поступального розгортання категоріальних визначень суспільно-економічної формації, її об'єктивно-закономірного процесу виникнення і функціонування, сходження, падіння, зміни. Така теорія тим більше наповнюється живим, реально-історичним змістом, чим повніше і послідовніше конкретним наукам, озброєним діалектико-матеріалістичною методологією, вдається встановити і провести систематичний зв'язок і детермінований перехід численних категоріальних визначень суспільних формацій, чим далі просувалася справа побудови діалектико-матеріалістичної системи наук. З цих позицій і треба розцінювати значення «Капіталу» К. Маркса як прообразу майбутнього синтезу наук в єдиний діалектико-матеріалістичний світогляд, в систематичне вчення про прогресивний розвиток людського суспільства і направлену зміну його місця в світі, в теорію прогресивної єдності протилежностей — природи, суспільства і людського мислення — у процесі пізнання і практичного оволодіння людським суспільством природою, в практичну програму поступального перетворення природи у внутрішній фактор і орган суспільно-історичного прогресу.

Критерій прогресу, взятий поза методом сходження від абстрактного до конкретного, неминуче трактується в душі абстрактно-загального мірила як деякий сукупний підсумок всесвітньо-історичного процесу, ідеал, з яким слід співвідносити і в світлі якого оцінювати реальний рух суспільства, окремі його фази і стани. Критерій в цьому випадку береться як зовнішній по відношенню до досліджуваного дійсного процесу масштаб, за допомогою якого зіставляються і вимірюються ступінь, рівень прогресивного розвитку різних суспільств. Оцінка прогресивності того чи іншого суспільства, таким чином, постає перед нами як наступна за самим його дослідженням додаткова операція, що виражається у співвіднесенні якісних, кількісних і т. д. характеристик з виведеним до самого дослідження і незалежно від нього загальним еталоном — універсальним критерієм суспільного прогресу. У логіко-методологічному плані подібний підхід не підні-

масштабі внаслідок формально логічного групування, каталогізації, класифікації у відповідності з об'яною підставою поділу. Доречний як емпірична форма систематизації, цей підхід не задовольняє вимогам теоретичного дослідження. Замість «одного з найважливіших предметів розгляду» [5, с. 122], — прагнення відтворити «іманентний розвиток міри» — він задовольняється найбільш простим — мірою як масштабом. Але міра як масштаб у звичайному розумінні — це певна кількість, що довільно береться за *в собі певну* одиницю по відношенню до зовнішньої численності. Оскільки вона застосовується ... як масштаб для інших речей, вона для них тільки зовнішня, а не первісна міра» [5, с. 425]. Тому і критерій прогресу при вказаному підході є не «іманентно вимірним» процесом, а лише масштабом, еталоном для зовнішнього порівняння.

Принципи побудови діалектико-матеріалістичної теорії суспільно-історичного прогресу дають керівні вказівки і щодо критерію прогресу. Останній також повинен бути взятий не раніше, але й не після, а саме у процесі розгортання категоріально-теоретичних визначень конкретних суспільно-економічних формацій в їх закономірному становленні, розвитку і зміні. Реалізація методу сходження від абстрактного до конкретного стосовно до теорій суспільно-історичного прогресу є перш за все теоретичним відтворенням загальних об'єктивно закономірних визначень процесу становлення, розвитку і революційної зміни суспільно-економічних формацій, які виступають основними віхами суперечливого руху від простих, односторонніх, в цьому розумінні абстрактних і нижчих форм суспільного життя до все більш багатих, багатосторонніх, конкретних і вищих. Природно зробити висновок, що критерії суспільно-історичного прогресу — це критерії міри суспільно-економічних формацій, а категоріальні визначення історичних типів прогресивного розвитку суспільства — формацій — є іманентними критеріями суспільно-історичного прогресу. Тому пошук будь-яких критеріїв прогресу понад категоріально-вимірними визначеннями формаційного розвитку суспільства нічого суттєвого додати до них не може. Отже, система категорій діалектико-матеріалістичного розуміння історії і є системою критеріїв прогресивного розвитку суспільства. Прагнення ж формулювати критерії суспільного прогресу не через категорії діалектико-матеріалістичного розуміння історії, так би мовити «додатково» до останніх, приречені на описовість і абстрактність, які тільки в тому щасливому випадку не мають серйозних відступів від марксистсько-ленінського підходу до прогресу, якщо ця категоріальна форма якимось чином все ж зберігається і присутня, хоч і неявно, неусвідомлено.

У світі сказаного, на нашу думку, одержує пояснення і різноманітність позицій з питання про критерії суспільного прогресу. Одна з широко представлених в літературі тенденцій свідчить, що майже кожна вузлова категорія історичного матеріалізму або

інакше, прямо чи непрямо включається в запропоновані визначення. Але у зв'язку з тим, що дуже швидко виявилось, що жодна, навіть найфундаментальніша категорія поза послідовним необхідним зв'язком з іншими неспроможна бути достатнім, вичерпним критерієм прогресу, то одразу ж визначилася інша, зустрічна по відношенню до першої тенденції, що вилилася в досить поширені спроби конструювання так званого сумарного або комплексного критерію, який в сукупності і характеризував би показники розвитку особливих сфер суспільного життя. Однак справа не в тому, щоб наполегливо шукати якусь одну категорію як єдино універсальний критерій, начисто відкидаючи функції критерію за всіма іншими, як і не в тому, щоб вивести задовільне загальне формулювання, «загальну формулу» критерію прогресу, що в одній або кількох фразах розкривала б усі необхідні категоріальні зв'язки. Обидві тенденції можна розцінити лише як підходи, наближення до завдання, радикальне розв'язання якого буде здійснено всім процесом послідовного виведення за допомогою методу сходження від абстрактного до конкретного системи категорій-критеріїв суспільно-історичного прогресу. При цьому реальний вклад кожної тенденції пов'язаний з різними акцентами: першої — переважно з визначенням специфічного місця; другої — з виявом зв'язків, переходів категорій-критеріїв у систему.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. З рукописної спадщини К. Маркса.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12.
2. Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 667—694.
3. Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів.— Повне збір. тв., т. 1, с. 117—322.
4. Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. тв., т. 29, с. 3—756.
5. Гегель Г. Ф. Наука логики (в трех томах). Т. 1, М., «Мысль», 1970. 501 с.

В. М. ЧЕСАЛІН, І. А. ДІДУР

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГУЛЯТИВНОЇ ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

Одними з найважливіших, але мало розроблених є методологічні питання дослідження регулятивної функції політичної свідомості при соціалізмі. XXV з'їзд КПРС вказав на необхідність дальшого вивчення «проблем розвитку нашої державності, форм і методів виховної, ідеологічної роботи» [3, с. 81].

стосовувати ґносеологічний і соціологічний підходи. Це обумовлено тим, що зворотна дія політичної свідомості на суспільне буття, всі форми життя суспільства є діалектичною єдністю відображення і активності. Цей висновок закономірно впливає з марксистсько-ленінської теорії пізнання, що головним джерелом знань визнає практику. Переважаюче значення соціологічного підходу пояснюється тим, що він зосереджує увагу на активній ролі політичної свідомості в житті суспільства. Виходячи з «матеріалістичної теорії політики» [2, т. 21, с. 211], класовий аналіз, соціологічний підхід виявляє конкретно-історичні суб'єкти, умови політичного регулювання, особливості регулятивної функції політичної свідомості при соціалізмі.

Вивчення регулятивного впливу політичної свідомості на суспільні відносини передбачає аналіз змісту категорії «функція». У зв'язку з цим велику методологічну роль має визначення «функції» не тільки як філософської, але й соціологічної категорії [див. 7, с. 419].

Нам здається, що функції політичної свідомості слід розуміти як уточнення місця і загального призначення останньої в суспільстві. Основними функціями політичної свідомості при соціалізмі є пізнавальна, комунікативна, інтегративна, оціночна, нормотворча, пропагандистська, організаторська та ін. Найголовнішою з них виступає регулятивна функція. Її дослідження є стороною більш широкої проблеми — ролі суб'єктивного фактора, бо в реальній практиці політична свідомість виявляється як регулятор не сама собою, а тільки в діяльності суб'єктів політичного регулювання. Як підкреслювали класики марксизму-ленізму, «ідеї взагалі нічого не можуть здійснити. Для здійснення ідей потрібні люди, які повинні застосувати практичну силу» [2, т. 29, с. 25].

У соціалістичному суспільстві головними об'єктами політичного регулювання є робітничий клас та його авангард — комуністична партія, колгоспне селянство, інтелігенція, соціалістична держава, трудові колективи і т. д. Реальна основа цього регулювання — наявність в руках робітничого класу, трудящих економічної і політичної влади.

Важливим методологічним моментом вивчення регулятивної функції політичної свідомості є розкриття її діалектичного зв'язку з «спонукальними силами» діяльності: як з об'єктивно необхідними процесами соціального розвитку, так і з потребами, інтересами, цілями і т. ін. суб'єкта регулювання.

Основне призначення політичної свідомості в механізмі регулювання полягає в орієнтації мас на доцільні для практики комуністичного будівництва дії. Необхідною попередньою умовою тут є глибоке усвідомлення масами на рівні політичної ідеології об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, своїх власних потреб та інтересів, що виступають як спонукальні сили їх дій.

К. Маркс і Ф. Енгельс, підкреслюючи об'єктивну необхідність

ли: «... всі спонукальні сили, які викликають її дії, неминуче повинні пройти через її голову, повинні перетворитися в спонуки її волі» [1, т. 21, с. 296].

Один з результатів усвідомлення суб'єктом своїх потреб та інтересів — це виникнення цілей, що являють собою ідеальні образи майбутнього наслідку політичного регулювання. Але зміст цілей детермінований природою соціалістичного суспільства, соціальним становищем суб'єктів регулювання. На це вказував Маркс, який писав, що «ціль і історична справа» робітничого класу найяснішим і незаперечним чином передсказуються його власним життєвим становищем [1, т. 2, с. 39]. Необхідно розрізняти найближчі цілі, або тактичні і стратегічні. Стратегічні політичні цілі соціалістичного суспільства обумовлені вищими потребами та інтересами робітничого класу і всіх трудящих, містять в собі основні тенденції розвитку політичної системи соціалізму. Політичні цілі, тісно зв'язані з економічними, правовими, моральними та ін. цілями, стоять над ними. Вироблення цілей невідривне від системи настанов, ціннісних орієнтацій суб'єктів політичного регулювання. Настанова — це цілісний стан готовності до певних дій, що виникає в результаті взаємодії потреб і ситуації їх задоволення [див. 6, с. 10, 157, 389, 406, 407].

З політичними настановами тісно пов'язані ціннісні політичні орієнтації суб'єктів, їх вибіркове ставлення до політичних явищ. На цьому ґрунті виникають політичні переконання, що є системою політичних знань, забарвлених почуттями впевненості в їх правильності, в об'єктивній неминучості передбачуваного розвитку певних подій та їх наслідків у майбутньому, минулому чи в даний час. Близькою до категорії «переконання», але не тотожною їй виступає категорія «переконаності», що відтворює рівень переконань, їх доведеність та безперечність. Формування політичної переконаності суб'єктів — один з найважливіших етапів реалізації політичних ідей в механізмі політичного регулювання. Безпосередньо передують практичним діям суб'єктів такі ідеальні «спонукальні сили», як мотиви, що так само виникають на основі свідомості.

Політична свідомість також виконує роль приведення в дію різних стимулів регулювання (як матеріальних, так і ідеальних). Політичні ідеї, теорії, норми і т. д. також виступають ідеальними (внутрішніми і зовнішніми щодо суб'єкта) стимулами.

Важливим методологічним моментом дослідження регулятивної функції політичної свідомості є визначення ролі специфічних шляхів та засобів ідеологічного впливу на людей і соціальні спільноти для вироблення політичної свідомості, переконаності, а отже й практичної реалізації політичних ідей.

До головних засобів формування і розвитку політичної свідомості, активності трудящих відносяться політичне виховання, ідеологічна та організаторська робота партії. Їх місце і роль у проце-

то внесення політичної свідомості (ідеології) в широкі трудящі маси. На XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнєв, підкреслюючи значення ідейно-виховної роботи, говорив, що її зростання характеризується змінами в реальній дійсності, вступом в життя нових поколінь, розвитком науки й техніки, що оновлює соціально-економічні умови, зрушеннями в світовій політиці [див. 3, с. 82].

І політичне виховання, і організаторська та ідеологічна робота — явища відносно самостійні. Політичне виховання при соціалізмі є процесом систематичного і послідовного впливу ідей на трудящих, історичні спільності з метою розвитку їх комуністичної політичної свідомості. Це найважливіший вид соціального виховання за умов соціалізму. У літературі воно характеризується також як форма [див. 4] або окремий напрямок [див. 5] комуністичного виховання. Політичне виховання — це сутність, ядро виховання комуністичного.

У соціалістичному суспільстві політичне виховання є головним (поряд з економічними, організаційними, правовими, моральними, естетичними і т. д. методами) методом політичного регулювання. Це обумовлено особливостями механізму політичного регулювання при соціалізмі. Так, якщо в антагоністичних суспільствах основним завданням політичного регулювання виступає придушення народних мас, то при соціалізмі — всебічне і повне задоволення потреб та інтересів трудящих, їх узгодження та ін.

Надійним засобом політичного регулювання є ідеологічна робота. Категорії «політичне виховання» і «ідеологічна робота» не тільки не збігаються за обсягом, але й не ідентичні за змістом. Політичне виховання здійснюється на основі і в процесі трудової діяльності, освіти, ідеологічної та організаторської роботи. Воно розповсюджується на всі ділянки і форми роботи з людьми. Ідеологічна ж робота партії, також охоплюючи все життя суспільства, здійснює виховання перш за все на основі теоретичної роботи і поширення ідеології серед трудящих.

Основні ланки ідеологічної роботи — теоретична діяльність, пропаганда, агітація [див. 2, т. 6. с. 21—27, 51—57]. Ця робота створює наукові основи для політико-виховної діяльності в масах.

Політичні ідеї дають імпульс і такому засобу регулювання, як організаторська робота партії, завдяки якій здійснюється «матеріалізація» політичних ідей та переконань, перетворення їх в безпосередні практичні дії.

Відповідальним методологічним моментом дослідження регулятивної функції політичної свідомості також є з'ясування специфічної ролі кожного з елементів його структури, зокрема, його рівнів і сфер у політичному регулюванні. Останнє при соціалізмі не виключає елементів повсякденної, емпіричної свідомості, що безпосередньо зв'язана з практикою. Але переважаючу роль за умов соціалізму відіграє науково-теоретичний рівень політичної свідо-

Політична ідеологія, впливаючи на психологію, посилює її регулятивну вартість. Так, під дією ідеології все більшої цінності для соціалістичного суспільства і більшого розповсюдження набувають такі риси психології робітничого класу, як гуманізм, солідарність, інтернаціоналізм, згуртованість, відданість комуністичним ідеалам тощо. На основі політичної ідеології формується науково усвідомлене ціннісне відношення до політичних ідеалів, теорій і норм. Тут складаються політичні норми, якими виступають конкретні гасла, заклики, рішення партійних і державних органів (а також різних громадських організацій), принципи, положення, ідейні вимоги загального характеру, що, проте, чітко визначають ті або інші завдання розвитку суспільства.

Політична ідеологія формує науково усвідомлене ціннісне відношення до політичних явищ. Допмагаючи глибоко зрозуміти політичні норми, вона сприяє їх добровільному прийняттю трудящими і на цій основі «входженню» їх у практику. В процесі політичного регулювання політична свідомість функціонує у формі індивідуальної, класової, групової і загальнонародної свідомості, між якими існує складна діалектична взаємодія.

Регулятивну функцію політичної свідомості треба розглядати як на рівні суспільства в цілому, так і в окремих спільностях, наприклад, у трудових колективах. На нашу думку, виробничий колектив, володіючи економічними і політичними властивостями, виступає як суб'єкт політичного регулювання. Останнє в цих колективах здійснюється через систему партійних, комсомольських, профспілкових та інших організацій, державних органів тощо. Об'єктом політичного регулювання у виробничому колективі є економічні, політичні, правові і інші відносини. Головний результат політичного регулювання відносин у трудовому колективі — розвиток політичної та інших видів соціальної активності його членів і груп.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 2, 21.
2. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 6, 21, 29.
3. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976. 288 с.
4. Овчинников Н. Е. Реформа и воспитание. Петрозаводск, 1969. 111 с.
5. Сушков И. М. Героизм и героические традиции. Ростов-на-Дону. 1969. 289 с.
6. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. М., «Наука». 451 с.
7. Философская энциклопедия. Т. 5, М., «Советская энциклопедия», 1974. 740 с.

Проблема систематизації філософського знання привертає все більшу увагу вітчизняних філософів. Про це переконливо свідчить велика кількість присвячених їй публікацій. Інтерес до даної проблеми обумовлений тим, що без теоретичного узагальнення здобутого сучасною марксистсько-ленінською філософією змісту, без приведення його у внутрішній необхідний зв'язок ускладнюється дальший розвиток філософської науки. Оскільки внутрішній необхідний зв'язок будь-якого знання — це не що інше, як логічний зв'язок, проблема систематизації філософського знання є перш за все проблемою логічного в його чистому вигляді і усвідомлюється, як «справа Логіки»*. Але «справа Логіки», згідно з поглядами засновників марксизму, не повинна заступати «логіку Справи», «специфічну логіку специфічного предмета». Багатопланова проблематика сучасної філософії не зводиться до власне логічної проблематики, до проблематики Логіки як філософської науки. Внаслідок цього і проблема систематизації філософського знання не зводиться тільки до «справи Логіки», до усвідомлення субординації категорій Логіки. З нашої точки зору резюмування історико-філософського процесу в Логіці — необхідний, але лише перший крок. Реалізація «справи Логіки» дозволить перейти до значно більш складної проблеми «логіки Справи», тобто до систематичного викладу філософського знання. Оскільки наведене вище наше розуміння проблеми систематизації філософського знання не є безперечним і може бути піддане сумніву, вважаємо за необхідне вказати, що в даному разі цільне бачення проблеми відіграє роль тільки попереднього обґрунтування того її аспекту, який ми тут розглядаємо.

Спираючись на вироблене засновниками марксизму матеріалістичне розуміння історії (в тому числі історії мислення), на марксистське розв'язання основного питання філософії, спробуємо висвітлити деякі ще недостатньо вивчені аспекти «справи Логіки». Зокрема, ще далека від завершення заповідана В. І. Леніном робота з матеріалістичного прочитання «Науки логіки» Гегеля.

Широко відомими є погляди класиків марксизму на природу мислення. Виходячи з усвідомлення фактичної обумовленості «духовного виробництва» практичним життям людей, К. Маркс і Ф. Енгельс запропонували новий підхід до вирішення старої філософської проблеми свідомості (мислення), вперше поставили цю проблему на реальний ґрунт і завдяки цьому повністю звільнили її від схоластичної оболонки та містицизму. Головні принципи нового підходу до розв'язання філософської проблематики лаконічно

*Тут і далі Логіка (з великої літери) означає діалектико-матеріалістичну логіку як філософську науку. — В. Д.

«геніальний зародок нового світогляду», сама постановка питання про мислення як таке, що «ізолюється від практики», характеризується як «чисто схоластична» і підкреслюється, що «всі містериї, які заводять теорію в містицизм, знаходять своє вирішення в людській практиці і в розумінні цієї практики». К. Маркс у «Тезах» формулює завдання зрозуміти практику як соціальну чуттєво-предметну діяльність, як виробництво самої соціальної сутності людини, як «революційну», «практично-критичну» діяльність. Серйозною перешкодою для такого розуміння практики є, за Марксом, «саморозірваність і самосуперечливість земної основи» (практичного життя людей). Тому дійсно зрозуміти практику можна тільки з точки зору комуністичного, практично-революційного перетворення існуючої дійсності з погляду розв'язання соціальних суперечностей «земної основи».

Першим розгорнутим викладом принципів, сформульованих у «Тезах», є «Німецька ідеологія». В цьому творі засновники марксизму дають глибоке вирішення проблеми свідомості (мислення) і розкривають зміст та суть вчиненого ними революційного перевороту в філософії. Мислення розглядається в «Німецькій філософії» як специфічно людський спосіб відображення об'єктивної реальності, як відтворення об'єктивних зв'язків та закономірностей природи, даної людині у формах її чуттєво-предметної діяльності, і власних матеріальних відносин людей, що складаються на основі цієї діяльності. Автори «Німецької ідеології» розуміють мислення як практичний процес. Найближчою і безпосередньою основою людського мислення є, згідно з їх поглядами, не буття як таке, не світ в його абстрактності та ізольованості від людини, а реальний практичний процес життя людей. Звідси свідомість (мислення) відображає світ не прямо і безпосередньо, а на основі процесу практичної зміни цього світу в «пересаджених в людську голову і перетворених в ній» формах даного процесу. З погляду творців марксизму «власні» форми розумової діяльності похідні від форм практичного процесу життя людей, вони «прямо впливають» з них і аналогічні їм*. Саме про таке розуміння розумових форм йдеться у відомому листі Маркса до Енгельса від 25 березня 1868 р. [1, т. 32, с. 42].

Оскільки практична діяльність людини завжди чуттєво-предметна, емпірична форма єдності людини з природою (Маркс і Енгельс вже у «Німецькій ідеології» прямо вказували на те, що «пресловута» єдність людини з природою «завжди мала місце в промисловості» [1, т. 3, с. 40], а загальні форми розумової діяльності

*Наука має додаткові факти, що підтверджують правильність усвідомлення розумових форм як аналогічних формам чуттєво-предметної діяльності. Так, відомий радянський психолог А. М. Леонтьєв пише: «Як показують сучасні психологічні й генетико-епістемологічні дослідження, внутрішня розумова діяльність не тільки є дериватом зовнішньої практичної діяльності, але й має принципово ту саму будову, що й практична діяльність» [4, с. 518].

аналогічні їм, то загальні форми мислення (логічні категорії) слід розуміти, відповідно до положень марксизму, як ідеальне вираження єдності людини з природою, як ідеально втілені в мислення діалектичні форми дійсної практичної єдності людини з природою. Але сама практична єдність людини і природи не є щось раз і назавжди дане й незмінне, а обумовлена історичним рівнем практичного розвитку людини, певним способом виробництва, залежить від зрілості розвитку продуктивних сил людини і зрілості суспільної форми виробництва. При такому підході до мислення і його загальних форм, які історично склалися на основі практичного розвитку, виявляється, що діалектика речей, або діалектика предметності, і діалектика понять є, по суті, однією діалектикою, що діалектика речей — це прототип діалектики понять, а діалектика понять — це відображення діалектики речей в людській голові. Про єдину діалектику предметності й мислення говориться в листі Енгельса до К. Шмідта від 1 листопада 1891 р. «Перекручення діалектики у Гегеля, — пише Енгельс, — ґрунтується на тому, що вона має бути, за Гегелем, «саморозвитком думки», і тому діалектика речей — це тільки її відблиск. Але ж насправді діалектика у нашій голові — це тільки відображення дійсного розвитку, який відбувається у світі природи й людського суспільства і підпорядкований діалектичним формам» [1, т. 38, с. 169].

Спираючись на вироблене ними розуміння природи мислення і його загальних форм, Маркс і Енгельс прийшли до висновку, що проблема субординації загальних форм мислення (логічних категорій) може бути правильно поставлена і вирішена лише як проблема субординації загальних форм практичного процесу життя людей. У «Німецькій ідеології» вони підкреслюють, що дійсна позитивна наука, «яка зображує практичний процес розвитку людей, позбавляє самостійну філософію її життєвого середовища» і що в кращому разі її (філософію. — В. Д.) «може замінити зведення до купи найзагальніших результатів, абстрагованих з розгляду історичного розвитку людей» [1, т. 3, с. 25]. Такий підхід до питання про субординацію логічних категорій дозволив засновникам марксизму подолати спекулятивну форму колишньої філософії, виявити здобутий нею дійсний зміст і зберегти його, втіливши в діалектико-матеріалістичний світогляд. Тільки таким шляхом за містичною оболонкою і цілком спекулятивною формою гегелівської «Науки логіки» можна встановити і зрозуміти її «раціональне зерно», її дійсний зміст, а також те, наскільки глибоко і геніально Гегель вгадав справжню діалектику речей. Перш за все відзначимо геніальність гегелівської вимоги історичного підходу до форм мислення, вимоги загальної форми розумової діяльності (логічні категорії) та їх єдність (систему) як результат історичного розвитку. Але, відірвавши ці форми від їх реальної практичної основи, подавши за суттю практичний процес їх історичного розвитку у формі саморуху понять, Гегель припустив містифікацію вже в

горій. Однак за некулятивним ріштуванням «Науки логіки» прихована дійсна субординація загальних форм практичного процесу життя людей і, тим самим, дійсна субординація логічних категорій. Вже структурне розчленування «Логіки» є аналогом структурного розчленування реального практичного життя людей. Відомо, що початок будь-якого розвитку сам є чимось цілком обумовлений процесом свого становлення і тільки в цьому процесі дістає визначеність початку. Отже, Гегель абсолютно правий в тому, що починає виклад історії мислення в «Логіці» з розгляду процесу становлення мислення і тільки потім переходить до аналізу процесу «саморозгортання» визначень мислення. Але незважаючи на те, що в нього буття передує мисленню як умова становлення, дійсного становлення мислення в Гегеля, звичайно, немає. У рамках його ідеалістичної концепції мислення (дух) є абсолютно першим і тому процес його породження буттям набуває у Гегеля містично-релігійного вигляду, самопородження духу. Відомо також, що для людини, яка виділилася з тваринного світу, характерною є свідомо трудова діяльність по виробництву знарядь, у яких втілюється влада людини над природою. Але ця визначеність людської діяльності — результат власного ставлення і в цьому ставленні має характер несвідомої простої знаряддевої дії. Може здатися, що саме в становленні трудової діяльності виявляється раціональний зміст гегелівського аналізу становлення в «Науці логіки». Насправді з аналізу становлення ідеалістично перерядженої трудової діяльності починається «Феноменологія духу». «Наука логіки» для самого Гегеля відкривається аналізом становлення «чистого» мислення, «що розвивається в своїй власній стихії». Оскільки «чисте» мислення, за Гегелем, є науковим, або філософським мисленням, то можна стверджувати, що «Логіка» починається з аналізу становлення науки (філософії). Важливо пам'ятати, що гегелівські ілюзії про «чисте» мислення обумовлені соціальним поділом праці. Згідно з засновниками марксизму, тільки з моменту поділу матеріальної і духовної праці «свідомість *може* дійсно уявити собі, що вона щось інше, ніж усвідомлення існуючої практики, що вона *може дійсно* уявляти собі що-небудь, не уявляючи собі чого-небудь дійсного...» [1, т. 3, с. 29]. Враховуючи цю обставину і відзначений Марксом «некритичний позитивізм» гегелівських творів, що полягає у філософському розкладанні й відновленні наявної емпірії [1, т. 42, с. 152], можна, на нашу думку, стверджувати, що «Логіка» починається некритичним аналізом становлення соціального поділу праці, що дійсний аналіз становлення протилежності між розумовою і фізичною працею є ключем до виявлення раціонального змісту гегелівського аналізу становлення в «Логіці».

При врахуванні реального відокремлення розумової праці від фізичної можна, як нам здається, виявити раціональний зміст гегелівського розуміння сутності як знятої безпосередності буття,

ності на основі, взятій як дійсність, як відновлене в результаті заперечення заперечення **буття**, як єдність **сутності і існування**, що стала безпосередньою. Для більшої чіткості додамо, що відокремлення розумової праці від фізичної не виключає їх єдності, яка завжди і безпосередньо виявляється в «промисловості», в цій, за образним висловлюванням Маркса, розкритій книзі предметних сутнісних сил людини. Звідси дійсний розвиток у Гегеля є не що інше, як містично переряджений «промисловий» розвиток, історія «промисловості» (матеріального виробництва). Звичайно, сам Гегель зовсім не вважав реальний практичний процес життя людей предметом «Науки логіки», Гегель, за словами Маркса, знає тільки абстрактно-духовну форму діяльності. Як переконливо показав В. І. Шинкарук, предметом своєї «логіки» Гегель вважав загальні **об'єктивні закономірності** філософського знання, що історично розвивається (3, с. 311—320). Але оскільки у відкритій ним (і ним же містифікованій) діалектиці понять геніально вгадана дійсна діалектика речей (В. І. Ленін), діалектика предметності, оскільки діалектика понять є, по суті, лише відображенням діалектики природи і суспільства в голові людини (Ф. Енгельс), то здається закономірною постановка питання про містифікацію Гегеля реального практичного процесу життя людей. Ми вважаємо, що в тій мірі, в якій Гегелем вгадана дійсна діалектика понять і дійсна субординація загальних форм мислення, ним же вгадана і діалектика реальної практичної основи мислення.

Обсяг цієї роботи не дає змоги докладніше зупинитися на розкритті справжнього змісту гегелівських спекулятивних конструкцій. Однак сказане вище дозволяє з приводу сперечань про те, «які з існуючих принципів достатні для розробки більш повної і гнучкої системи категорій і якою повинна бути ця система» (2, с. 6), зауважити, що засновники марксизму досить чітко і принципово відповіли на ці питання ще в «Німецькій ідеології». З їх точки зору вона (система) може бути тільки логічно узагальненим викладом історії практичного розвитку людей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, 32, 38, 42.
2. Оруджев З. М. Диалектика как система. М., «Наука», 1973. 353 с.
3. Шинкарук В. И. Теория познания, логика и диалектика И. Канта. Киев, «Наукова думка», 1974. 336 с.
4. Философская энциклопедия. Т. 3. М., «Советская энциклопедия», 1964. 372 с.

ЗНАЧЕННЯ ДАНИХ ПРО ФОРМУВАННЯ ПСИХІКИ СЛІПОГЛУХОНІМИХ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ГЕНЕЗИСУ СВІДОМОСТІ

Успіхи радянської школи психологів (дефектологів) широко відомі і здобули високу оцінку наукової громадськості. Особливо підкреслюється величезне філософське значення як теоретичних досліджень, так і практичних результатів формування психіки сліпоглухонімих. Однак ще немає робіт, у яких використовувалися б такі дослідження для вивчення свідомості і тим самим докладно розкривалася б філософська роль цього видатного досягнення наших вчених. Проблема походження свідомості і мови є саме тією сферою філософського знання, що найбільше потребує застосування даних про формування психіки сліпоглухонімих і в якій філософське значення цих даних виявляється в конкретній формі.

Важливий методологічний принцип дослідження генезису свідомості — це принцип єдності закономірностей становлення свідомості індивіда (логічне) і розвитку свідомості в історії суспільства (історичне). Вперше ідею діалектичної єдності індивідуального та історичного розвитку свідомості висунув на об'єктивно-ідеалістичній основі Гегель у «Феноменології духу». Справді наукове, діалектико-матеріалістичне вирішення цієї проблеми стало можливим тільки після виникнення марксистської філософії. К. Маркс і Ф. Енгельс, високо оцінивши ідею Гегеля, матеріалістично переусвідомили її. Так, Енгельс писав, що «духовний розвиток дитини являє собою тільки ще більш скорочене повторення розумового розвитку тих самих предків, — принаймні пізніших» [1, т. 20, с. 461], і далі: «Розвиток якого-небудь поняття або відношення понять... в історії мислення так відноситься до розвитку його в голові окремого діалектика, як розвиток якого-небудь організму в палеонтології — до розвитку його в ембріології (або, краще сказати, в історії і в окремому зародку)» [1, т. 20, с. 500].

Марксистська психологія, застосовувавши принцип визначальної ролі практики щодо пізнання як методологічний до конкретної галузі дослідження — формування психіки дитини, виробила поняття провідної діяльності. Виходячи з цього критерію, вона розділяє процес становлення дитячої психіки на три головні стадії, провідною діяльністю яких є відповідно: оволодіння дитиною предметною дійсністю, що її безпосередньо оточує (1—3 роки); гра (3—7 років); навчання (з 7 років) [5, с. 501—504]. При цьому показано, що ідеальна діяльність на кожному з етапів розвитку мислення — наочно-дійового, наочно-образного і абстрактно-понятійного — народжується і обумовлюється якісно своєрідною матеріальною діяльністю дитини. На кожному з етапів дитина засвоює суспільно-історичний досвід у своєрідних формах, що повторюють істотні моменти формування мислення. Тому дані про закономірності становлення мислення дитини можна (і треба) використати у функ-

мости в історії суспільства). Тим самим втілюється в життя лєнінська вказівка про історію розумового розвитку дитини як одну з тих галузей знання, з яких складається діалектика і теорія пізнання [2, с. 296].

Поряд з закономірностями розумового розвитку нормальної дитини у функції логічного по відношенню до історичного формування свідомості виступає процес формування психіки в сліпоглухонімих дітей [3; 6; 8—14]. Тут закономірності становлення свідомості мають логічно більш чистий вигляд. Якщо в загальному випадку вони виявляються шляхом узагальнення процесів виховання дитини, виховання, яке переважно ще протікає стихійно, то у випадку з сліпоглухонімими організація їх діяльності повинна відкинути все другорядне, обумовлене багатством можливостей нормальної дитини і вибрати тільки найбільш необхідне. Коли в першому випадку знання загальних закономірностей, що виводиться з емпіричного матеріалу, перевіряється на окремих експериментах або їх серії, то в другому саме на знанні найістотнішого будується весь процес виховання, без якого не можливе формування людської психіки в сліпоглухонімих — вони залишаються «напівтваринами — напіврослинами». «Під час навчання такої дитини, — зазначає О. І. Мещеряков, — виникає унікальне завдання цілеспрямованого формування всієї людської психіки. Але відомо, що там, де постає завдання цілеспрямованого формування явища, створюються сприятливі умови для встановлення його закономірностей» [8, с. 3—4]. Отже, в другому випадку знання закономірностей формування психіки людини зазнає більш глибокої практичної перевірки. Оцінюючи філософсько-психологічне значення робіт з формування психіки сліпоглухонімих, А. М. Леонтьєв пише: «Сліпоглухонімота — це і є найгостріший експеримент над людиною, створений самою природою, експеримент, що дозволяє проникнути в одну з найбільш складних і величних проблем — у проблему внутрішнього механізму становлення людської свідомості, в об'єктивні відносини, що її породжують» [6, с. 108]. Важко переоцінити значення даних про формування психіки сліпоглухонімих для доказу того положення, що і у «філогенезі», і в «онтогенезі» свідомість бере початок у матеріальній діяльності (у «філогенезі» — це виготовлення знарядь праці, в «онтогенезі» — це матеріальна діяльність з предметами-знаряддями згідно з їх суспільно-історичною логікою). Дійсно, якщо в сліпоглухонімих людська психіка не виникає без спеціального виховання, то як же педагоги передають цим істотам культуру, де знаходиться основна ланка, взявшись за яку, можна виховати в них людську психіку?

Багато педагогів і психологів, зокрема, буржуазних, виходячи з того, що людина відрізняється від тварини мовою, намагаються навчити сліпоглухонімих розмовляти. Такі спроби майже ні до чого не приводять. Найбільшим досягненням тут є те, що сліпоглухонімі безтямно заучували декілька слів, а це, звичайно, не свідчить про формування людської психіки. Радянські психологи пі-

шли іншим шляхом. Процес заучення сліпоглухонімих ді-тури вони починали з формування у них навичок самообслуговування, поведінки, спрямованих на задоволення природних потреб. Завдяки цьому сліпоглухонімі поступово оволодівали діями з предметами-знаряддями: одягом, посудом, меблями та ін. Саме така діяльність є початком їх «олюднення». Засновник вітчизняної школи дефектологів І. А. Соколянський писав: «Сутність початкового «олюднення» сліпоглухонімого розпочинається зовсім не з навчання його звукословесній мові..., а в першу чергу з вироблення (формування) в нього безпосередніх і гранично точних відносин з тим матеріальним середовищем, в яке він поміщений..., з безпосереднього оволодіння цим середовищем... Ось це і є те «початкове», з чого треба відкривати навчально-виховну роботу з сліпоглухонімою дитиною» [13, с. 4].

Перші навички соціальної поведінки, дій із знаряддями можна виховати в сліпоглухонімих через задоволення органічних потреб як підкріплення у процесі створення відповідної умовно-рефлекторної поведінки. Із засвоєнням таких дій, як користування тарілкою, ложкою, чашкою, одягом, вміння сидіти за столом, на стільці і т. ін., виникає і розвивається елементарна пізнавальна активність дитини по відношенню і до інших предметів, якими вона діє. Наслідком цієї пізнавальної активності є створення образів предметів, що невіддільні від практичної діяльності дитини. Це дуже специфічні образи, в яких предмети відображено своїми функціональними знаряддями та соціальними властивостями. Підкреслюючи величезну, в даному випадку гносеологічну, роль дій з предметами-знаряддями, О. І. Мещеряков називає геніальним винайдення таких предметів, як ложка, ніж, взуття, одяг, житло. «Оволодіваючи загальнолюдською мудрістю, сконцентрованою у предметах побуту, навчаючись правильно користуватися сотнями цих предметів, сліпоглухоніма дитина разом з формуванням людської поведінки формує людську психіку» [9, с. 115]. Цей етап розвитку мислення — наочно-дійове мислення (Д. Б. Ельконін) або сенсомоторний інтелект (Ж. Піаже), що характеризується ситуативною зв'язаністю, невіддільністю від матеріальних предметів-знарядь, з якими проводиться дія, протікає непомітно, ніби сам собою у нормальних дітей. Для сліпоглухонімих дітей цей етап є необхідним як вихідний у формуванні людської психіки. Аналіз у світлі цих даних матеріалів археології, палеантропології, приматології, історії первісного суспільства дозволяє зробити висновок про наявність відповідного етапу розвитку мислення у стародавніх людей, коли, за словами Маркса і Енгельса, «виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя» [1, т. 3, с. 23].

Наступний етап становлення свідомості сліпоглухонімих починається з моменту відокремлення дій від предметів-знарядь, коли дії вже добре засвоєні і можуть виконуватися без предмета. Такі «холості» дії-жести мають функцію спілкування — вони передують

«діловий» дп. За їх допомогою сліпоглухоніми повідомляє про дію, що має відбутися. На основі «жестової мови» вже здійснюється наочнообразне мислення, яке на відміну від попереднього наочно-дійового мислення, виділяється з матеріальної діяльності, передує, планує і спрямовує її. Жестова мова — яскраве і безпосереднє мислення уявленнями. Дитина виражає жестами те, що робитиме. Цікаво, що мова про себе в цей період виявляється у формі «жестових висловлювань», звернутих до самої себе [11, с. 134]. Отже, жестова мова виконує не тільки комунікативну функцію, але й функцію знаряддя мислення: сліпоглухоніма дитина думає за допомогою жестів, тоді як нормальна дитина — словами.

Відзначимо, що і в генезисі суспільної свідомості виникнення наочно-образного мислення пов'язане з появою рухів, що зберігають форму робочих рухів, але позбавлені практичного контакту з предметом. Спочатку трудові дії виконують подвійну роль: безпосередньо виробничу і впливу на інших людей, спілкування. Пізніше «холості дії» виконують функцію мовного спілкування і знаряддя мислення [5, с. 279]. Таким чином, дані про виникнення жестової мови в сліпоглухонімих, виражаючи логіку становлення мислення і мови, є важливим доказом на користь «мови жестів» як етапу розвитку мови в історії суспільства. Цей доказ стає ще вагомішим, коли він підкріплюється матеріалом з етнографії (Л. Леві-Брюль, Е. Тейлор та ін.). В такому плані цікаво порівняти висловлювання спеціалістів різних галузей знання, які вивчають розвиток мислення. Знавець дитячої психології А. Люблінська пише: «Мислення руками — необхідний ступінь, що передує мисленню словами» [7]. О. І. Мещеряков — дослідник психіки сліпоглухонімих вказує: «Внутрішня жестова мова — це жестове думання» [11, с. 134]. Відомий французький етнограф Леві-Брюль підкреслює «Говорити руками — це певною мірою буквально думати руками... первісна людина не говорила без допомоги своїх рук, не мислила також без них» [4, с. 106]. Такий збіг висновків не випадковий, він є свідченням єдиної логіки процесу розвитку, мислення нормальної дитини, сліпоглухонімої дитини і становлення свідомості в історії суспільства.

Викликає інтерес розвиток «мови жестів» у сліпоглухонімих як вияв загальної закономірності становлення знака. На ранніх етапах формування жести малюнкові, образотворчі. За їх допомогою можна судити про наявність та характер образів-предметів, що оточують дитину [9, с. 118]. Підкреслимо, що жести відображають не контури предметів, а «траєкторію» дії з цими предметами, їх соціальну функцію. Якщо дорослий намагається «нав'язати» дитині контурний жест, то вона сама заміняє цей жест на функціональний. Це є безперечним свідченням практичного характеру наочно-образного мислення, що відтворює предмет з боку його практичної соціальної функції. Спочатку жести максимально близькі до того, що вони відображають, вони є «копіями» дій з предметами [11, с. 128]. Разом з тим вони вже виконують знакову функцію. «Жест зв'язаний з конкретним предметом, який він позначає, так,

це не безпосередній образ предмета, а його заміник..., що виконує особливу функцію позначення для цілей спілкування... Жест зв'язаний з образом предмета, оскільки його *відображає*, і відмінний від безпосереднього образу, оскільки його *позначає*» [12, с. 19].

Однак поступово жест втрачає образотворчий характер, він узагальнюється і скорочується; з символу, схожого з позначуваним, він стає знаком, що не має такої схожості. Нарешті, коли сформовано ідею позначення на основі жестової мови, сліпоглухонімих навчають словесній мові, знаковий характер якої не викликає сумнівів. Таке становлення знака — від «копії» дії, вплетеної в матеріальну діяльність, до словесного знака, що не має схожості з позначуваним, виражає розвиток мислення від конкретного, безпосередньо вплетеного в матеріальну діяльність, до абстрактного, узагальненого, порівняно самостійного по відношенню до цієї діяльності. Спочатку образ, виступаючи «копією» конкретного предмета, тільки трохи випереджає матеріальну дію з предметом (чашка, ложка, стілець, панчохи і т. д.). Потім, в міру того як мислення стає все більш абстрактним, не тільки відпадає необхідність в «копії» як репрезентанті, але «копія» взагалі є неможливою як репрезентант абстрактного поняття. О. І. Мещеряков вказує, що «важкими були для засвоєння жести, що позначають такі поняття, як «один», «багато», «однакові», «різні», «великий», «маленький»... Ці труднощі зрозумілі — тут йдеться про позначення певною мірою абстрактних понять» [11, с. 135].

Крім жестової мови, виникнення і розвиток мислення уявленьми відбуваються в ігровій діяльності що, як і в нормальних дітей, є провідною в цей період, а також в ліпленні. Організація гри в розглядуваному випадку має ту особливість, що з самого початку її формування іграшки підбирають і виготовляють так, щоб вони були зменшеними копіями предметів, які оточують сліпоглухоніму дитину, з якими вона знайома. На першому етапі навчання іграшки і дії з ними прямо відображають справжні предмети та дії з ними. Однак поступово структура гри змінюється. Вона перебудовується так, що в ході розвитку гри зростають елементи позначення і зменшуються елементи простого копіювання дійсності. «З розвитком гри дії набувають все більшої умовності і зрештою стають жестами, що не стільки відображають справжні дії, скільки позначають їх. Організуючи гру сліпоглухонімої дитини спочатку як дзеркальне копіювання життя, а потім як все більш умовне його відтворення, педагоги формують у неї розуміння самої ідеї позначення» [див. 11, с. 132].

З формування словесної мови розпочинається наступний етап розвитку психіки сліпоглухонімих, що, як і в нормальних дітей, характеризується виділенням навчальної діяльності як провідної, появою власне пізнавальних цілей. Радянські вчені спеціально підкреслюють, що навчання словесної мови і грамоти в сліпоглухонімих можливе тільки на основі жестової мови, на ґрунті установлення ідеї позначення. «У сліпоглухонімої дитини засвоєнню гра-

сліпоглухоніма дитина виражає свої враження і уявлення про оточення. У тих випадках коли при спробах навчання сліпоглухонімих дітей словесної мови ігнорується значення жестикулярної мови, сліпоглухонімій дитині загрожує небезпека розумового отупіння, тобто абсолютна інвалідність» [14, с. 20—21].

Філософське значення наведених вище даних про становлення наочно-образного мислення в сліпоглухонімих полягає в тому, що вони підтверджують необхідність цього етапу розвитку психіки дитини (в тому числі нормальної) і тим самим глибше розкривають правомірність використання знання закономірностей розумового розвитку дитини як логічного по відношенню до історичного (генезису суспільної свідомості) як методу реконструкції генезису свідомості в історії суспільства.

Окремо слід зупинитися на проблемі становлення знака. Виявлена раніше закономірність не спостерігається безпосередньо в розвитку нормальної дитини, бо вона має змогу репрезентувати ідеальний зміст мислення у словесній формі. Тим більш цінними є дані про становлення знака, що виражають процес переходу мислення від конкретного до абстрактного і набуття ним відносної самостійності щодо матеріальної діяльності. Ці дані, коли їх порівняти з даними про становлення інших природних знакових систем (писемність, гроші) дають підставу для виведення загальних закономірностей становлення знаків, що є предметом спеціального дослідження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 3, 20.
2. Ленин В. И. Полное собр. тв., т. 29.
3. Гургенидзе Г. С., Ильенков Э. В. Выдающееся достижение советской науки. — «Вопросы философии», 1975, № 6, с. 63—84.
4. Леви — Брюль Л. Первобытное мышление. М.-Л. «Наука», 1930. 279 с.
5. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., «Наука», 1965. 570 с.
6. Леонтьев А. Н. Рецензия на книгу О. И. Скороходовой. — «Советская педагогика», 1948, № 3, с. 23—24.
7. Люблинская А. А. Причинное мышление ребенка в действии. — «Изв. АПН РСФСР», вып. 17. М., 1948, с. 5—45.
8. Мещеряков А. И. Слепоглухонемые дети. М., «Просвещение», 1974. 327 с.
9. Мещеряков А. И. Как формируется человеческая психика при отсутствии зрения, слуха, речи. — «Вопросы философии», 1968, № 9, с. 109—118.
10. Мещеряков А. И. Критика идеи «пробуждения психики». — «Вопросы философии», 1969, № 9, с. 133—144.
11. Мещеряков А. И. Развитие средств общения у слепоглухонемых детей. — «Вопросы философии», 1971, № 8, с. 125—135.
12. Мещеряков А. И. Об авторе этой книги и системе обучения слепоглухонемых из книги О. И. Скороходовой «Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир». М., «Просвещение», 1972, с. 3—25.
13. Соколянский И. А. Несколько замечаний о слепоглухонемых в книге О. И. Скороходовой «Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир», М., «Просвещение», 1956. 215 с.

15. Эльконин Д. Б. Детская психология. М., Учпедгиз, 1961. 328 с.

Б. Я. ПУГАЧ

ПРО МЕТОДОЛОГІЧНУ РОЛЬ ПРИНЦИПУ СПОСТЕРЕЖУВАНOSTІ В ПІЗНАННІ

Діалектико-матеріалістичне трактування гносеологічних принципів та їх роль при розробці й створенні фундаментальних теорій відображено в працях радянських філософів [4, 5, 7, 9 та ін.]. Слід зауважити, що в літературі ще відсутнє чітке визначення принципу спостережуваності. Не повністю з'ясовано його методологічне значення. Тому метою цієї статті є далі дослідження окремих сторін принципу спостережуваності.

Найповніше даний принцип розглядається в сучасній фізиці як найбільш розвинутій галузі природознавства. Одну з перших спроб по з'ясуванню ролі принципу спостережуваності здійснив М. Е. Омеляновський. Він писав: «Як і чому виникає питання про принципову спостережуваність або неспостережуваність величин?» [7, с. 96]. Відповідаючи на це питання, Омеляновський вказував, що у «фізичній теорії допускаються тільки такі твердження, які можна обґрунтувати досвідом: твердження, що не можуть бути обґрунтовані досвідом, виключаються з фізичної теорії» [7, с. 85]. В цьому, на думку згаданого автора, і полягає зміст принципу спостережуваності.

Треба погодитися з П. С. Дишилевім і В. М. Свириденко в тому, що принцип спостережуваності «не є «абсолютним філософським принципом», оскільки він виходить з ряду ідеалізацій..., правомірність яких може згодом виявитися обмеженою» [4, с. 27]. Формування ж нового знання саме й коректує подібні обмеження, бо завдання природознавства і філософії полягає «в гонитві за досягненими для нас відносними істинами», в узагальненні результатів досягненими для нас відносними істинами», в узагальненні результатів «Конкретизований філософський принцип», як називає принцип спостережуваності Є. М. Чудинов [9, с. 298], справляє безпосередній вплив на розвиток фізичної теорії. Саме таким чином він дістає відображення в природознавстві. М. Планк переконливо стверджує, що «вирішити питання про те, чи є дана величина принципово спостережуваною... ніколи не можна а priori, а можна тільки з точки зору певної теорії. Відмінність теорій лежить саме в тому, що за однією теорією відома величина принципово спостережувана..., тоді як за другою цього немає» [8, с. 430].

Різні фізичні теорії мають неоднакові системи первинних понять, що сполучаються безпосередньо з досвідом. Тому не існує принципу спостережуваності для всієї фізики, оскільки він «застосовується не за відомою, назавжди даною однією схемою, а по-

явищ схеми використання кожного разу по-новому» [7, с. 103]. Діалектичний матеріалізм не визначає специфічну форму даного принципу для конкретної фізичної теорії. Ця форма зв'язана з внутрішньою логікою кожної наукової теорії. Проте загальний зміст розглядуваного принципу може бути повністю розкритий в межах філософії діалектичного матеріалізму.

Яка ж методологічна роль принципу спостережуваності? Цей принцип, на нашу думку, впливає з діалектико-матеріалістичного вирішення другої сторони основного питання філософії і торкається перш за все аспекту принципової можливості органів чуття людини адекватно відображати об'єкти матеріального світу, пізнавати явища. Роль принципової спостережуваності виявляється у з'ясуванні змісту понять і тверджень, що відтворюють певні сторони, властивості, відношення об'єктів, у формуванні нових знань і стилю наукового мислення. З цього виходить, що принцип спостережуваності можна розглядати як пізнавальну процедуру.

Теоретичний рівень пізнання характеризується тим, що об'єкт задано у формі деяких логічних абстракцій. Будь-яка наукова теорія спирається на ідеалізацію. Ми не можемо спостерігати такі теоретичні об'єкти, як ідеальний газ, матеріальна точка, але в даному випадку йдеться тільки про принципову можливість порівняти ці теоретичні об'єкти з фрагментами фізичної реальності, що допускають емпіричну перевірку. При цьому не існує скільки-небудь серйозних обмежень для прямого чи побічного спостереження теоретичних об'єктів. Принцип спостережуваності тут виступає як вимога перевірки на практиці наслідків, що впливають з теоретичної системи. А. Ейнштейн вказував [10, с. 550], що поняття набуває право на існування в тому разі, коли воно поставлено в певний зв'язок з експериментом. Так, в теорії відносності поняття абсолютної одночасності, абсолютної швидкості та інші відкидаються саме тому, що доведено неможливість встановлення їх зв'язку з науковим експериментом. Інакше кажучи, можна стверджувати, що заперечення принципово неспостережуваного об'єкта рівнозначне відсутності змісту відповідного твердження про його існування.

Отже, з сказаного можна зробити висновок, що принцип спостережуваності являє собою вимогу зв'язку теоретичного знання з емпіричним, сприяє встановленню відповідності теоретичних конструкцій науковому експериментові, практиці.

За нашим переконанням, слід особливо підкреслити зв'язок принципу спостережуваності і мисленого експерименту на теоретичному рівні наукового пізнання. Це питання ще не розглядалося в нашій літературі. Відомо, що продовженням реального експерименту є мислений експеримент. Це — експеримент з ідеалізованими об'єктами в теоретично правомірних, але не обов'язково практично здійснених ситуаціях. В. Гейзенберг писав: «Такі експерименти винаходили для того, щоб з'ясувати якесь особливо важливе питання не залежно від того, чи може бути проведений

булися надзвичайно корисними при вирішенні деяких проблем» [3, с. 17—18].

Мислені експерименти є засобом формування понять, а принцип спостережуваності являє собою пізнавальну процедуру, що дозволяє уточнити ці поняття, порівняти їх між собою, встановити критерії їх осмисленості, відбору та введення в теорію. Складний і суперечливий процес пізнання вказує на постійну взаємодію мисленого експерименту і принципу спостережуваності. Можна сказати, що «пізнання є відображення людиною природи. Але це не просте, не безпосереднє, не цільне відображення, а процес ряду абстракцій, формування, утворення понять, законів...» [2, с. 152—153]. Незважаючи на те, що роль мисленого експерименту в створенні й розвитку теорії постійно зростає, перевірка одержуваних за допомогою цього експерименту знань можлива тільки шляхом матеріального експерименту, практики.

Відзначимо, що побудова нової фізичної теорії інколи починається з аналізу принципової спостережуваності понять і тверджень старої теорії і виключення тих з них, які виявилися принципово неспостережуваними. Мислені експерименти в цьому випадку є однією з форм реалізації розглядуваного принципу. Наприклад, А. Ейнштейн при розробці спеціальної теорії відносності висунув питання про необхідність чіткого визначення поняття одночасності Л. І. Мандельштам так пояснює думку А. Ейнштейна: «Як дізнатися, що двоє годинників, розташованих в різних місцях простору, ідуть синхронно, або, що те саме, як дізнатися, що дві події, в різних точках простору, скажімо, тут і на Місяці, відбуваються одночасно? Ейнштейн відповів: ви не можете про це дізнатися, ви повинні дати визначення того, що означає, що в двох різних точках годинники ідуть синхронно, що дві події відбулися в двох таких точках одночасно» [6, с. 173]. Принцип спостережуваності в даному випадку виявляє себе через операціональне визначення поняття одночасності просторово роз'єднаних подій, що включає вказівку на послідовність операцій з синхронізації годинників, а також вказівок на систему відліку, в якій знаходяться ідеалізовані прилади і спостерігачі. На основі мислених експериментів з ідеалізованими об'єктами — «годинниками», «лінійками», «спостерігачами», за допомогою вимірювальної процедури і застосування принципу спостережуваності А. Ейнштейну вдалося встановити точний фізичний сенс поняття одночасності подій. Разом з тим була виконана вимога цього принципу про вилучення з створюваної теорії фізично беззмістовних сутностей. Поняття абсолютної одночасності з погляду нової теорії виявилось принципово неспостережуваним і було еліміноване з цієї теорії.

Можна стверджувати, що мислений експеримент виступає одним із засобів визначення фундаментальних понять, а принцип спостережуваності є одним з принципів відбору цих понять. При цьому слід мати на увазі, що принцип спостережуваності можна правильно інтерпретувати тільки у зв'язку з іншими методологіч-

Підкреслимо також, що принцип спостережуваності відіграє важливу методологічну роль не тільки в сучасній фізиці, але й в інших галузях наукового знання (біології, соціології та ін.), хоч для фізики він більше розроблений.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21.
2. Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 29.
3. Гейзенберг В. Фізика і філософія. М., «Мисль», 1963. 340 с.
4. Дышлевый П. С., Свириденко В. М. О принципе наблюдаемости и концепции дополнителности. — В кн.: Методологические проблемы теории измерений. Киев, «Наукова думка», 1968, с. 13—56.
5. Мамчур Е. А., Илларионов С. В. Регулятивные принципы построения теории. — В кн.: Синтез современного научного знания. М., «Мисль», 1973, с. 355—389.
6. Мандельштам Л. И. Лекции по оптике, теории относительности и квантовой механике. М., «Наука», 1972. 320 с.
7. Омельяновский М. Э. Диалектика в современной физике. М., «Наука», 1973. 323 с.
8. Планк М. Картина мира современной физики. — УФН, т. IX, вып. 4, 1929.
9. Чудинов Э. М. Теория относительности и философия. М., «Наука», 1974. 303 с.
10. Эйнштейн А. Собр. науч. тр., т. IV. М., «Наука», 1967. 599 с.

О. В. ТЯГЛО, І. З. ЦЕХМІСТРО, канд. філос. наук

МЕТОДОЛОГІЧНА РОЛЬ ІДЕЇ ЦІЛІСНОСТІ ЯК ВИРАЖЕННЯ КІНЦЕВОЇ НЕРОЗКЛАДНОСТІ СИСТЕМИ НА МНОЖИНИ ЕЛЕМЕНТІВ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ОБМІННОЇ ВЗАЄМОДІЇ)

1. У роботі [9] виділено такі два аспекти змісту категорії єдиного:

а) **дескриптивна** єдність, що виражає відношення тотожності, рівності, схожості або спільності, того чи іншого (речового-субстратного, генетичного, функціонального, просторово-часового і т. д.) зв'язку елементів у множинах. Це розуміння змісту категорії єдиного визначено як дескриптивне в тому смислі, що воно включає в себе всі ті моменти єдності (скоріше, навіть спільності), на підставі яких досягається описання деякої сукупності (або множини) об'єктів як об'єднаних за яким-небудь законом, ознакою, властивістю і т. ін. Саме в такому плані ми звичайно говоримо про єдину сукупність, єдину множину і т. д.

В цілому дане уявлення про зміст категорії єдиного відображає об'єктивну можливість об'єднання окремих предметів у деяку єдину сукупність на підставі якого-небудь з вказаних вище моментів їх спільності і, як правило, відповідає емпіричному рівню пізнання. Проте в рамках такого підходу зміст категорії

в множині об'єктів, але при цьому сам аспект множинності залишається немов би виділеним і абсолютним — як підстава для встановлення цієї дискрептивної єдності. Тут, отже, неявно абсолютизується множинна сторона реальності як, нібито, єдина і вичерпна її загальна визначеність, і єдність встановлюється тільки на наступному етапі внаслідок простого узагальнення властивостей елементів досліджуваної сукупності.

Таким чином, тут ще немає справжньої діалектики множинного і єдиного, що полягає у визнанні взаємної співвідносності цих понять і взаємовизначеності та взаємовідносності відповідних їм сторін у властивостях реальності. У рамках такого підходу реальність в кінцевому підсумку розглядається однобічно як цілком і виключно множинна, хоч її елементи при цьому і виявляють різні аспекти спільності, тотожності, збіжності, єдності за тими чи іншими їх сторонами або властивостями. Це метафізичне зведення змісту реальності до однієї лише множинності є незадовільним з погляду загальних принципів діалектики, а саме: абсолютизувавши множинність і обмежившись простежуванням тільки дескриптивного аспекта єдності в множинності, ми внаслідок цього не доводимо розуміння діалектики категорій множинного і єдиного до їх усвідомлення як «*суперечливих взаємовиключних, протилежних*» один одному, як цього вимагає В. І. Ленін [див. 2, с. 312]; Отже, необхідно виділити:

б) **логічний** (в межах діалектичної логіки) аспект змісту категорії єдиного, а саме: єдине як повне і всебічне заперечення всякої множинності, як її полярна діалектична протилежність; єдине як таке, що ні в якому сенсі не є множиною, але в той же час обумовлює і робить можливим її існування (і навпаки: множина приводить до єдиного, що виступає запереченням множинності і робить його можливим). Очевидно, тут єдність постає перед ними як визначеність, що фіксує об'єктивну властивість кінцевої нерозкладності та нерозділеності систем на множини елементів. Це розуміння єдиного є результатом діалектичного зняття поняття множини в її протилежному визначенні.

На відміну від першого (дескриптивного, або описового) аспекту змісту категорії єдності цей аспект має діалектико-логічну природу. Він зв'язаний з логічним співвідношенням категорій множинного та єдиного і докорінно відрізняється від звичайного (додіалектичного, тривіального) уявлення про зміст категорії єдності, що зводиться тільки до простежування відношень спільності, тотожності, збіжності, рівності і т. д. в світлі абсолютної множинності. Разом з тим саме цей діалектико-логічний аспект змісту категорії єдиного найменше досліджений в літературі. Виходячи з цієї діалектики категорій множинного і єдиного, можна говорити про два зовсім різних типи цілісності систем:

...у системі, що досягається, грубо кажучи, за допомогою «молотків і сил», як зауважує О. Д. Александров [3, с. 256]; б) тієї особливої і немеханічної цілісності, що виявляється в принциповій нерозкладності систем на множини яких-небудь елементів. Далі нас цікавитиме другий тип нетривіальної цілісності

2. Конкретну реалізацію цієї ідеї нетривіальної цілісності можна знайти в квантовій фізиці, зокрема, в теорії систем однакових (тотожних) мікрочастинок. Викликає інтерес докладний аналіз механізму реалізації цієї ідеї і виявлення її сутності як ще одного (квантовофізичного) доказу дійсності найважливішої властивості об'єктивної реальності — кінцевої нерозкладності її на множини окремих компонентів [10]. Результатом такого аналізу буде дальше затвердження діалектико-матеріалістичної ідеї цілісності в статусі універсальної і, безсумнівно, плідної ідеї. Досягнення цієї мети, в свою чергу, сприятиме цілеспрямованому використанню даної ідеї як важливої методологічної основи фізичного пізнання світу.

3. Принцип нерозрізнення тотожних частинок відіграє фундаментальну роль в побудові квантової теорії їх сукупності*. Він, зокрема, лежить в основі описання обмінної взаємодії, характерної для таких сукупностей. Разом з тим виявляється, що інтерпретація обмінних ефектів вимагає розгляду систем тотожних частинок як таких, що мають властивість кінцевої нерозкладності їх на окремі елементи. Очевидно, що така інтерпретація їх узгоджується з твердженням про природу принципу нерозрізнення як специфічного виразу ідеї цілісності. Тому ми маємо право розглядати експериментальне підтвердження теорії обмінної взаємодії, що ґрунтується на основі принципу нерозрізнення і потребує цілісної інтерпретації, як доказ правильності ідеї цілісності. При цьому можна навести таке зауваження О. Д. Александрова: «Пояснення властивостей атомів, молекул та інших систем, що містять в собі багато електронів, засноване на такому їх зв'язку, що вони зливаються в деяку єдність, в якій немає окремих елементів. Звичайно говорять про «тотожність» електронів, про те, що вони «нерозрізнені». Але це не точно. Електрони, що знаходяться в різних станах, розрізнені; електрон, що фігурує в даному досліді, — це електрон в цьому досліді, а не в будь-якому іншому. Суть «нерозрізнення» полягає в тому, що в багатоелектронній системі електрони не мають окремих станів, а входять у загальний стан системи і при цьому зовсім симетрично. Вони просто не існують як індивідуальні, хоч би й тісно взаємодіючі об'єкти. Тому і не можна розрізняти в системі «той» чи «цей» електрон. Якщо ж спробувати простежити за окремим електроном, то це вимагає втручання, що порушує

*Фізично коректне описання запропонованих для розгляду явищ можна знайти, наприклад, в роботах [5, 6].

вих систем, приводить до висновку про зв'язків між їх компонентами, зокрема, настільки істотних, коли компоненти втрачають *всяку самостійність*» [4, с. 337] (підкреслено нами.— А. Т., І. Ц.).

4. Необхідність підпорядкування хвильової функції системи тотожних частинок умовам, що впливають з принципу нерозрізнення, приводить до ряду цікавих неklasичних результатів. Найголовнішим і найбільш загальним з них є висновок про строгу відповідність характеру симетрії хвильової функції системи природі її компонентів. Взагалі цей результат можна одержати в межах релятивістської квантової механіки. Однак ми не будемо розглядати математично коректне доведення, а тільки проілюструємо наявність строгого характеру симетрії, тобто обов'язкової симетрії чи антисиметрії, але не асиметрії хвильової функції системи однакових частинок.*

Коли як математичне формулювання принципу нерозрізнення використати вираз (А), що фіксує постійність щільності імовірності системи при операції перестановки координат двох частинок** і, таким чином, факт нерозрізнення станів $\psi_0(1,2)$ і $\psi_0(2,1)$, то: $|\psi_0(1,2)|^2 = |\psi_0(2,1)|^2$ (А); $|\psi_0(1,2)| = \pm |\psi_0(2,1)|$, (Б)

і далі, оскільки

$$\begin{aligned} \psi_0(1,2) &= |\psi_0(1,2)| \exp i\varphi_1 \text{ і } \psi_0(2,1) = |\psi_0(2,1)| \exp i\varphi_2, & \text{маємо} \\ \psi_0(1,2) &= \pm |\psi_0(2,1)| e^{i\varphi_2} e^{i\pi(\varphi_1 - \varphi_2)/\pi} = \pm \psi_0(2,1) \times \exp i\pi(\varphi_1 - \varphi_2)/\pi. \end{aligned}$$

Але перестановка координат частинок системи еквівалента інверсії відносно середини прямої, що з'єднує ці частинки [5, с. 125], тому $\varphi_1 - \varphi_2 = \pi$ і $\psi_0(1,2) = \pm \psi_0(2,1)(-1) = \mp \psi_0(2,1)$, оскільки $e^{i\pi} = -1$.

Істотно, що внаслідок перестановки координат частинок можливі два принципово неоднакових результати.*** Прийнято називати

*Говорячи про строгий характер симетрії хвильових функцій систем, корисно розглядати приклад асиметрії функції. Так, хвильова функція сукупності двох вільних розділених частинок, що мають вигляд $\psi_0 = \exp -i/h(\vec{p}_1\vec{r}_1 + \vec{p}_2\vec{r}_2)$,

де у загальному випадку $\vec{p}_1 \neq \vec{p}_2$, $\vec{r}_1 \neq \vec{r}_2$, не є ні симетричною, ні антисиметричною, тобто є асиметричною

$$\psi_0(2,1) = \exp -i/h(\vec{p}_2\vec{r}_1 + \vec{p}_1\vec{r}_2) \neq \pm \psi_0(1,2).$$

**Одержані далі результати для системи з двох мікрооб'єктів можна узагальнити для систем довільного числа частинок.

*** Ми вважали за потрібне виконати процедуру виведення умови обов'язкової симетрії або антисиметрії хвильової функції системи однакових частинок повністю через таку причину: при одержанні цього результату звичайно виходять [див. 5, 6] з другого формулювання принципу нерозрізнення, а саме: (Г) $\psi_0(1,2) = e^{i\alpha} \psi_0(2,1)$. Очевидно, що таке формулювання не має безпосереднього фізичного смислу, бо інтерпретації (за Борном) піддаються лише $|\psi_0|^2$. Отже, (Г), принаймні, фізично, менш виправдане, ніж (А). Однак формальні виводи з (А) і (Г) не суперечать один одному, що й фіксується в згаданій літературі.

ординат, симетричною. Якщо ж $\psi_0(1,2) = -\psi_0(2,1)$, то функція є асиметричною. Фізичною основою диференціації хвильових функцій систем тотожних мікрочастинок служить природа їх компонентів: симетрична описує сукупність однакових бозонів, асиметрична — ферміонну систему.

Дуже цікавим розвитком висновку про строгий характер симетрії хвильової функції системи тотожних частинок є описання обмінної взаємодії, що реалізується всередині такої системи. Аналіз природи цього феномену викликає значний інтерес, причому не тільки в чисто теоретичному плані. Так, принцип (точніше, правило) заборони Паулі — найважливіший концептуальний інструмент квантової теорії ферміонних систем, знаходить пояснення саме в межах теорії обмінної взаємодії*. У рамках цієї ж теорії описуються і такі практично важливі явища, як феромагнетизм, ядерна взаємодія і т. д. У філософському плані розгляд обмінних ефектів становить інтерес не тільки як ілюстрація істотності ідей цілісності при побудові фізичної картини світу (зокрема, мікросвіту), але й як приклад конкретизації загальнофілософського положення в межах природничонаукових теорій. У зв'язку з цим ми проаналізуємо фрагмент описання обмінної взаємодії з метою виявлення справжніх її підстав. Розглянемо систему класично взаємодіючих ферміонів**. Рівняння стану запропонованої для розгляду системи має вигляд***

$$\hat{H} \psi_0 = E \psi_0;$$

де оператор Гамільтона всієї системи являє собою суму одностовових гамільтоніанів: $\hat{H}_0 = \sum_{i=1}^n \hat{H}_i$. Тоді найпростіший можливий вираз загальної хвильової функції системи, що є математично коректним розв'язанням рівняння (Д), запишемо

$$\text{так: } \psi_0 = \psi_1 \psi_2, \dots, \psi_n = \prod \psi_i.$$

Тут ψ_i — однокомпонентна хвильова функція. Але чи є таке уявлення коректним фізично? Згідно з загальним висновком про

* Ми тут не зупиняємося на докладному аналізі принципу Паулі у чисто фізичному і історико-філософському аспектах. Коректне фізичне описання його можна знайти, наприклад, в [5, 6]. Екскурс в історію формулювання принципу легко здійснити за допомогою [8]. Підкреслимо тільки, що в момент формулювання (1925 р.) цього положення воно мало статус принципу, бо не виводилося з яких-небудь більш загальних передумов. У даний час заборона Паулі строго одержана в квантовій фізиці. Тому вона є не принципом, а теорією (або правилом). Говорячи про принцип Паулі, ми віддаємо данину традиції.

** Найбільш просте математично і фізично завершене описання буде у випадку мізерно слабкої силової взаємодії елементів системи (наприклад, ідеальні квантові гази.) Проте навіть наявність неслабкої класичної взаємодії не усуває обмінного феномену (наприклад, атомної системи). Тому здобуті результати можна узагальнити і на систему з силовою взаємодією.

*** Дефініції і пояснення фізичного смислу символів, що використовуються далі, є в [5, 6].

онів, повинно виконуватися співвідношення $\psi'_0(1,2) = -\psi'_0(2,1)$, що для (Е) взагалі неправильно. Тому хвильова функція типу $\psi'_0 = \Pi \psi_i$, формально будучи розв'язанням нерелятивістського рівняння стану системи (рівняння Шредінгера), не відповідає вимогам принципу нерозрізнення і, отже, не може бути фізичним розв'язанням. Природною основою цього парадоксу є той факт, що заснована на уявленні хвильової функції системи (Е) теорія не описує обмінного феномену. Внаслідок цього в основу квантомеханічного описання системи тотожних ферміонів взято інше уявлення хвильової функції. Воно має вигляд n -мірної матриці (де n — число компонентів системи):

$$\psi_0(n) = \frac{1}{\sqrt{n!}} \begin{vmatrix} \psi_1(1) & \psi_2(2) & \dots & \psi_1(n) \\ \psi_2(1) & \psi_2(2) & \dots & \psi_2(n) \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \psi_n(1) & \psi_n(2) & \dots & \psi_n(n) \end{vmatrix} \quad (\text{Ж})$$

У випадку найпростішої системи з двох мікрооб'єктів маємо:

$$\psi_0(1,2) = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{vmatrix} \psi_1(1) & \psi_1(2) \\ \psi_2(1) & \psi_2(2) \end{vmatrix} = \frac{1}{\sqrt{2}} \left\{ \psi_1(1) \psi_2(2) - \psi_2(1) \psi_1(2) \right\}.$$

Очевидно,

$$\psi_0(2,1) = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{vmatrix} \psi_1(2) & \psi_1(1) \\ \psi_2(2) & \psi_2(1) \end{vmatrix} = \frac{1}{\sqrt{2}} \left\{ \psi_1(2) \psi_2(1) - \psi_1(1) \psi_2(2) \right\} =$$

$$= -\psi_0(1,2),$$

що й вказує на антисиметричність вибраного уявлення. Істотно, що при використанні в описанні систем хвильових функцій вигляду (ж) і з'являються у формулах енергії обмінні інтеграли. Це дозволяє вважати принцип нерозрізнення і його наслідки найважливішими передумовами адекватного описання обмінного феномену [7, с. 221]*.

5. З аналізу наведеного вище фрагмента основ теорії обмінної взаємодії можна зробити декілька висновків про її природу.

— Обмінна взаємодія докорінно відрізняється від класичних силових взаємодій і не зводиться до них. Справді, ми приходимо до висновку про реальність феномену, завчасно припустивши відсутність класичних сил у природі. Разом з тим наявність класичної взаємодії не анулює ефекту. Принципово важливий той факт, що умовою істотності обмінної взаємодії мікрооб'єктів — компонентів системи — є їх «близькість» не в реальному просторі, а в концептуальному (у фізичному просторі квантових чисел) [6, с.

* Для більшої аргументації наведемо висловлювання Л. Ландау і Є. Ліфшиця: «Користуючись... хвильовою функцією, що має належну перестановочну симетрію, ми тим самим здійснюємо врахування обмінної взаємодії електронів в атомі. Більш прості (але вони приводять до менш точних результатів) рішення одержуються, коли знехтувати обмінною взаємодією...» [5, с. 286].

ки про якісну відмінність класичних силових (наприклад, гравітаційної, кулонівської) і обмінної взаємодій, але й на принципову різницю механізмів їх реалізації.

Обмінна взаємодія є атрибутом всієї системи. Вона властива системі в цілому також як мірою, що й певний характер її симетрії. Факт дійсності симетричності (або антисиметричності) хвильової функції системи як цілісної її характеристики, очевидно, впливає з визначення самої хвильової функції ψ_0 .

Аналіз формальної структури найпростішого обмінного інтеграла підтверджує висновок про природу обмінних ефектів як властивості цілої системи. Справді, $A = \iint \psi_1(1) \psi_2(2) \frac{1}{r_{12}} \psi_1(2) \times$
 $\times \psi_2(1) dV_{12}$ [7, с. 221]. Тому якщо можна строго розділити і таким чином розрізнити стани об'єкта (об'єктів), наприклад, $\psi_1(1)$ і $\psi_1(2)$, то необхідністю $A=0^*$. Обмінні ефекти в системі окремих (розділених) частинок відсутні! Останнє також означає, що обмінний феномен не уявляється як аддитивна властивість компонентів системи, кожний з яких має «частину» цієї її властивості.

Таким чином, обмінна взаємодія є властивість системи в цілому. Вона — атрибут всієї (цілої, єдиної) системи. Маючи на увазі таке трактування обмінного феномена — природного наслідка принципу нерозрізнення, покладеного в основу описання систем тождних мікрооб'єктів, можна розглядати експериментальне підтвердження реальності цього феномена як доказ справедливості інтерпретації принципу нерозрізнення — цієї специфічної квантової форми вираження ідеї цілісності системи.

Обмінна взаємодія — істотно квантовий ефект. Справді, фізична основа диференціації хвильових функцій систем визначається приналежністю їх компонентів до класу ферміонів або бозонів. Але суттєвою особливістю цих класів мікрочастинок є відмінність спіна — специфічно квантової характеристики об'єктів. Для ферміонів спін $S_\phi = \frac{2n+1}{2} \hbar$, для бозонів $S_6 = n\hbar$ (тут $\hbar$ — постійна Планка). Оскільки за визначенням $n=0, 1, 2 \dots$, то, очевидно, $S_\phi \neq S_6$. Проте відомо, що граничний перехід квантофізичного описання в класичне здійснюється, зокрема, при $\hbar \rightarrow 0$. Звідси виходить, що в класичному наближенні $S_\phi = S_6$. Це означає, що обмінна взаємодія, фізичною основою якої є наявність у мікрооб'єктів спіна, в рамках класичного описання відсутня. Це дає змогу говорити про обмінний феномен як істотно квантовий.

* Математичну умову строгого розділення мікрочастинок (істотно дискретних утворень) можна встановити так. Коли точно відомо (внаслідок розділення, розрізнення), що частинка 1 перебуває в стані 2, то, очевидно, $W_1(2) = |\psi_1(2)|^2 = 1$, а $W_1(1) = |\psi_1(1)|^2 = 0$ (де $W(2)$ — імовірність знаходження об'єкта в стані 2). Тоді $\psi_1(2)$ і $\psi_1(1) = 0$ — шукана умова. Підставляючи останню у вираз для обмінного інтегралу, одержуємо $A = 0!$

однакових мікрооб'єктів є ефектом, обумовленим квантовою властивістю системи як цілої (єдиної) і, в кінцевому підсумку, нерозкладної на множини абсолютно відокремлених елементів. У цій якості обмінний феномен відрізняється від класичних взаємодій, що уявляється у вигляді суперпозиції парної взаємодії окремих об'єктів*. У плані постановки питання можна висунути тезу про відокремленість обмінної і класичних (гравітаційної, кулонівської) взаємодії як двох самостійних і різних за природою їх класів. У цьому зв'язку плодотворною є ідея О. Д. Александрова про те, що в квантовій галузі поряд з ефектами, обумовленими звичайними обмінними взаємодіями, мають місце ефекти, викликані особливим квантовим зв'язком систем як нерозкладних на множини абсолютно відокремлених елементів [див. 4].

6. Зроблені висновки взагалі можна було передбачити. Справді, принцип нерозрізнення однакових частинок є не що інше, як специфічне формулювання ідеї єдності світу (фізичної системи довільної загальності). Твердження про нерозрізнення однакових частинок вказує на неможливість їх розділення, тобто розбиття систем на частинки, окремі компоненти. Адже таке розділення дозволило б точно назвати (розрізнити) ту чи іншу частинку, поклавши в основу ідентифікації координати у (фазовому) просторі, не однакові і для тотожних частинок. Але це суперечить принципу нерозрізнення, висновки з якого підтверджені експериментально (наприклад, обмінний феномен).

Отже, в прихованому вигляді ідея цілісності світу лежить вже в основі передумов описання обмінної взаємодії. А її джерелом є вихідне припущення квантової фізики про існування найменшої, але кінцевої порції дії — константи Планка [10, с. 162-242]. Розуміючи це, можна було б з певністю чекати появи необхідності трактування системи однакових частинок як цілого при спробі пояснення її обмінних властивостей.

Таким чином, аналіз обмінної взаємодії дає безперечні докази універсальності й плодотворності ідеї цілісності світу як такої, що відображає вияв властивостей кінцевої нерозкладності його на множини елементів. Слід підкреслити необхідність більш широкого і усвідомленого використання цієї ідеї як методологічного і копцентуального інструменту розвитку фізичного пізнання.

* Як підтвердження правомірності такого уявлення можна навести формулу енергії взаємодії статичних електричних зарядів:
$$U = \frac{1}{2} \sum (q_i \varphi_j + q_j \varphi_i).$$

У цій формулі очевидно, передбачається можливість розділення мікрооб'єктів, зокрема, φ_i — потенціал поля окремого точкового заряду q_i (згідно з визначенням).

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20
2. Ленін В. І. Повн., збір. тв., т. 29.
3. Александров А. Д. О парадоксе Ейнштейна в квантовой механике.— «Докл. АН СССР», 1952, т. 84, № 2, с. 253—256.
4. Александров А. Д. Связь и причинность в квантовой области,— В кн.: Современный детерминизм. Законы природы. М., «Мысль», 1973, с. 335-364.
5. Ландау Л. Д. и Лифшиц Е. М. Квантовая механика., М. Физматгиз, 1963. 702 с.
6. Левич В. Г. и др. Курс теоретической физики. Т. 2. М., «Наука», 1971. 936 с.
7. Маррел и др. Теория валентности. М., «Мир», 1968. 520 с.
8. Паули В. Физические очерки. М., «Наука», 1975. 256 с.
9. Цехмистро В. З. Категории множественное и единое. Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук. Киев, 1975. 27 с.
10. Цехмистро И. З. Диалектика множественного и единого. Квантовые свойства мира как неделимого целого. М., «Мысль», 1972. 276 с.

Т. С. ВОРОПАЙ, В. П. ПЕДАН, канд. філос. наук

ПРО МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ПРИ ВИВЧЕННІ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

Проникнення системного підходу в науку про мистецтво обумовлено загальною тенденцією до інтеграції та синтезу, характерною для сучасного наукового знання, і необхідністю переходу від емпірично-описового до теоретичного рівня в самому мистецтвознавстві. Ця необхідність перш за все викликана тим, що плодотворне дослідження ряду актуальних мистецтвознавчих проблем (психологія художньої творчості, специфіка сприйняття творів мистецтва, творча індивідуальність художника, типологічне вивчення мистецтва) не можливе без систематизації, впорядкування і узагальнення величезного фактичного матеріалу, нагромадженого історією мистецтв. При методологічному аналізі вже нагромадженого наукового знання системний підхід може відіграти істотну роль, бо він має безпосереднє відношення до функції дескриптивного характеру [3, с. 73]. Але цим аспектом не вичерпується можливість використання системного підходу в мистецтвознавстві. Не менш доцільним є звертання до нього у зв'язку з проблемою цілісного аналізу художнього твору, вивченням закономірностей його написання та функціонування.

Для сучасної естетики і мистецтвознавства типовим є дослідження художнього твору в чотирьох аспектах — структурному, типологічному, соціально-генетичному та історико-функціональному. В першому випадку твір розглядається як відносно самостійна система, що складається з множини взаємозв'язаних елементів та структур; у другому — в складі деякої художньої метасистеми, об'єднаної спільністю жанру, роду, виду, спрямування, тематичною, ідейною або стильовою близькістю; третій і четвертий — передбачають розгляд твору як відкритої системи, що співвідноситься

ся з потребами та критеріями соціально-естетичної культури, в якій він виник і функціонує. Для всіх підходів властиве відношення до твору як до складної, багатозначної, цілісної системи і всі вони тим самим допускають принципову можливість системного дослідження.

Концепція цілісності займає центральне місце в понятійному апараті системного дослідження, оскільки сам системний підхід історично і логічно розвивався саме з цієї концепції.

Цілісність — одна з головних, визначальних рис творів мистецтва. Діалектико-матеріалістична точка зору щодо цілісності є такою: цілісність об'єкта — це інтегральна ознака, яка виникає внаслідок взаємодії, взаємообумовленості елементів, їх продукт, результат. Виходячи з даної точки зору, діалектико-матеріалістична теорія прямує до розуміння походження та природи вищих явищ [1, с. 39]. У філософській літературі склалося положення про те, що постановка проблеми цілісності об'єкта є, по суті, системна постановка проблеми, одна з основних умов, що роблять дослідження системним [2, с. 99; 4, с. 84]. Однак в естетиці й літературознавстві неодноразово висловлювалася думка, згідно з якою органічна цілісність твору мистецтва, його жива конкретність «повстають» проти логічного методу, а сам факт цілісності естетичного феномена не допускає застосування системно-структурного підходу [7, с. 37]. Прихильники даної думки, хочуть вони цього чи ні, розривають залежність між цілісним і елементним підходом, ігноруючи той факт, що цілісність не існує відокремлено від взаємодії частин. Вона реалізується саме як цілісна система. Цілісну ж систему «взагалі», безвідносно до частин, можна уявити тільки абстрактно.

Цілісність художнього твору потребує глибокого, дійсно наукового вивчення, бо питання про особливу природу художнього цілого є корінним в розумінні специфіки художнього відображення цілісності світу в «матерії» і структурі творів мистецтва. Просте ж констатування цілісності художнього образу, твору мистецтва, як це часто спостерігається, нічого не дає для їх розуміння.

Безсумнівно, що цілісні системи, які є об'єктами вивчення в природничонауковому знанні, не тотожні естетичним цілісностям. Проте це не значить, що можна пояснити специфіку естетичної цілісності, абстрагуючись від змісту концепції цілісності, як її подано в сучасній методології науки.

Тенденція до синтезу уявлень про цілісність, здійснювана в межах системного підходу, заснована на можливостях застосування єдиної методології при аналізі якісно різних об'єктів. Немає підстав вважати, що в межах системних досліджень вирішуються всі аспекти проблеми цілісності або даються якісь універсальні засоби для подібного рішення, — йдеться про певний спосіб пояснення складних об'єктів.

З перелічених вище аспектів вивчення художнього твору історико-функціональний підхід становить найбільший інтерес з погляду

системного підходу. Історико-функціональний підхід передбачає дослідження соціально-естетичних функцій твору мистецтва у процесі їх тривалого історичного буття, відкриваючи співвідношення багатьох величин. Проблема історичної долі художніх творів, їх неоднакового сприйняття так чи інакше ставилася вже давно. О. Потєбня, який дуже цікавився цією проблемою, стверджував, що «ми можемо розуміти поетичні твори настільки, наскільки ми беремо участь в його створенні» [8, с. 136], тобто якісної визначеності художньому твору надає той, хто його сприймає. А. Горнфельд також захищав положення, яке зводилося до того, що велике явище літератури являє собою творіння не тільки і навіть не стільки видатних митців слова, скільки читачів [4, с. 10]. Розгляд художнього твору переважно як сфери естетичного самовираження читача є характерним і для більшості сучасних структуралістів — Я. Мухаржевського, Ст. К. Пеппера, Ж. Ланкана, Р. Барта, М. Бензе, Р. Інгардена. Визнаючи об'єктивний характер літературного твору і властивих для нього співвідношень, вони разом з тим пояснюють змінність художніх явищ головним чином суб'єктивними факторами. Подібний підхід до літературного твору означає визнання суб'єктивізму вихідним началом для його розуміння та тлумачення. Типовим в цьому плані є таке висловлювання Р. Інгардена: «Скільки читачів і скільки нових прочитань одного й того самого твору — стільки й нових утворень, що ми називаємо конкретизаціями творів» [5, с. 72—73]. У радянському літературознавстві такі погляди було піддано обґрунтованій критиці [10, с. 48].

Очевидно, що історичне існування літературних творів обумовлено не тільки ставленням до них різних прошарків та поколінь читачів, але й внутрішніми властивостями самих творів. Їх зміст, яким би змінним він не поставав у різні історичні періоди часу, все ж не привноситься зовні, а втілений у них самих, хоч, звичайно, подекуди й спостерігається надто довільне їх тлумачення.

Структурно-функціональні дослідження, що характеризують один з основних моментів системного підходу [6, с. 3], інтенсивно здійснюються в науках, які займаються вивченням розвитку органічного світу. Але разом з тим і в сфері духовної діяльності людини ми зустрічаємося з різноманітними творіннями її праці, що відзначаються складною внутрішньою структурою і виконують свою соціальну функцію. Розкриття специфічних зв'язків між структурою та функціями є дуже складним. Особливо актуальне воно, мабуть, в галузі художньої творчості, оскільки великі творіння виходять за межі своєї епохи і діють в різні історичні періоди часу. Вони вступають в тривалу взаємодію з системою людських цінностей і можуть набувати нових значень, що повністю не збігаються із значеннями властивими твору в момент створення його митцем. Тут істотними є не тільки самі по собі зміни у сприйнятті творів тих або інших митців, але й якісні особливості цих змін, амплітуда розходжень в синхронному і діахронному планах.

Прихильники формально-структурного методу підкреслюють діалектичну єдність структури і функції, внаслідок чого будь-яке з їх тлумачень структури художнього твору не дає «виходу» в його різноманітне історичне буття. Системний підхід відкидає цю однобічність. Коли предметом вивчення є системи з глибокою внутрішньою інтеграцією (типу художнього твору), проблематика системного дослідження зосереджується навколо двох моментів: пошуку специфічних механізмів та зв'язків цілісності і характерних форм взаємодії цілісного об'єкта з середовищем [3, с. 41]. При цьому під середовищем розуміються зовнішні для даної системи утворення, з якими вона зв'язана мережею комунікацій.

Єдність стійкості структури і змінності значення, розімкнутості в «гущу життя», у світ об'єкта і суб'єкта, і разом з тим специфічна самотійність характеризують художній твір як органічну цілісність [9, с. 32]*. Це дозволяє говорити про саморозвиток як фактор даної цілісності. Художній твір, як і будь-яка система соціального порядку, є активним і дійовим, що виявляється в його функціях. У свою чергу, функції твору мистецтва — інтегральний результат елементів, що його утворюють. Зауважимо, що в органічно цілому елементи визначаються перш за все за функцією в системі. Тобто в структурному дослідженні елементи повинні виділятися адекватно специфіці цілого і тим функціям, які вони мусять виконувати в ньому. При функціональному вивченні елементи структури, виділені тією чи іншою аналітичною процедурою, співвідносяться з цілим через приписування йому функції в ньому. Отже, функціональний підхід як вихідне бере специфіку цілого і від неї намагається «спуститися» до елементів [6, с. 32].

Таким чином, сутність функціонального вивчення художніх творів передбачає розкриття діалектичного зв'язку їх структури та функцій. Правильно сприйнята функція різних за характером творів дає змогу виявити властивості їх структури, так само як глибокий аналіз самої художньої структури, розглядуваної в широкому соціально-історичному та естетичному плані, дозволяє більш глибоко охарактеризувати складність і змінність її функцій. Проте ці співвідношення не самоочевидні, вони можуть виявлятися тільки в результаті послідовного і уважного структурно-функціонального вивчення. Першочерговим завданням у цьому відношенні є створення конкретної методики дослідження, що відповідала б розглянутим вище принципам системності.

* Відомо, що саме при дослідженні об'єктів, які являють собою органічне ціле (а не будь-яких, що довільно називаються системами), системний підхід є адекватним дослідницьким прийомом.

1. Абрамова Н. Т. Целостность и управление. М., «Мысль», 1974. 175 с.
2. Афанасьев В. Г. О системном подходе в социальном анализе.—«Вопросы философии», 1973, № 5, с. 97—104.
3. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М., «Наука», 1973. 168 с.
4. Горфельд А. О толковании художественного произведения.— В кн.: «Вопросы теории и психологии творчества. Т. VII. Харьков, 1916, с. 8—16.
5. Ингарден Р. Исследования по эстетике. М., «Мысль», 1962. 247 с.
6. Лиепинь Э. К. Основные моменты системного подхода.— «Учен. зап. Латвийск. ун-та», т. 198. Рига, 1973, с. 29—37.
7. Палиевский П. С. Пути реализма. М., «Наука», 1974. 217 с.
8. Потенба А. А. Из лекций по теории словесности. Харьков, 1894.
9. Проблемы методологии системного исследования. М., «Наука», 1972. 275 с.
10. Храпченко М. Б. Внутренние свойства и функции литературных произведений.— В кн.: Контекст. М., «Наука», 1974. 238 с.

О. О. МАМАЛУЙ, канд. філос. наук, В. Г. ЛЕВЧУК

ПРО КЛАСИЧНУ ПОЛІТЕКОНОМІЮ ЯК ТЕОРЕТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО СТАНОВЛЕННЯ МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)

Більш глибоке розуміння принципу єдності марксистсько-ленінської теорії потребує відтворення процесу формування марксизму як цілісного світогляду.

У літературі до останнього часу теоретичні джерела марксизму розглядаються тільки у взаємозв'язку з відповідними їм складовими частинами. Так, до класичної буржуазної політичної економії переважно звертаються при дослідженні економічних категорій. При вивченні теоретичних передумов філософської теорії марксизму, як правило, обмежуються німецькою класичною філософією. Сьогодні назріла необхідність розглядати теоретичні джерела марксизму в цілому як теоретичні джерела окремої його складової частини [див. 6, с. 49—50; 3, с. 7; 4, с. 556—557]. У статті аналізуються деякі сторони класичної політекономії як теоретичного джерела становлення матеріалістичного розуміння історії.

У сучасній філософській літературі при оцінці домарксистських поглядів на історію виділяються, з першого погляду, протилежні точки зору на місце відношення людини до природи в розумінні дійсної основи суспільного розвитку. В. І. Шинкарук пише, що взагалі «для буржуазної філософії 17—18 ст. вищою мірою характерне зведення всієї об'єктивної дійсності до природи» і що «не розуміючи опосередкованості виробничої діяльності суспільними відносинами, буржуазні філософи зводять «практику цілком до сфери відношень людини до природи» [6, с. 13]. Й. Елез, спираю-

попереднє розуміння історії виключало з неї відношення людей до природи..., таке розуміння історії, в свою чергу, обумовило відповідне розуміння практики» [5, с. 35]. Названі автори подібну оцінку відносять як до ідеалістичної, так і до натуралістичної філософії. Одразу здається, що ми наштовхнулися на явну суперечність: з одного боку, вся буржуазна філософія під дійсною основою історії розуміє відношення людини до природи, цілком зводить практику до цього відношення, а з другого, вона ж виключає з дійсної основи суспільного розвитку відношення людини до природи. Чи так це? Відношення людини до природи в Й. Елеза згідно з Марксом усвідомлюється як «дійсна основа історії», «дійсне виробництво життя», як відношення, опосередковане матеріальним суспільним виробництвом і існуюче тільки в цьому виробництві. В. І. Шинкарук, говорячи про відношення людини до природи, визначає характерне для всієї буржуазної філософії розуміння цього відношення, що включало в себе «ігнорування якісних особливостей соціального буття як людинотвірного фактора» [6, с. 13—14].

Суперечність між висновками Й. Елеза і В. І. Шинкарука є уявною, бо йдеться не про протилежні оцінки розуміння буржуазною філософією дійсної основи суспільного розвитку, а про відмінність Марксового пояснення відношення людини до природи від буржуазного його тлумачення.

Коли ми аналізуємо таке розуміння суспільного розвитку, при якому всі суспільні відносини зведено до відносин між людиною і природою, то відношення абстрактного індивіда до природи є єдино прийнятним для буржуазної свідомості, що відображає виробництво відокремлених приватних власників, багатство як сукупність товарів, речей і подає всі відношення як відношення до природного світу речей, тобто уречевлене відношення відокремлених товаровиробників.

Зведення всіх суспільних відносин до природних, по-перше, є вилученням власне людського, суспільного відношення людини до людини, тобто соціальних відносин, з дійсної основи історії, по-друге, таке вилучення перетворює людину у відокремленого, самостійного індивіда, оскільки буржуазна філософія сприймає реальні відношення як просте фізіологічне відношення індивіда до природи, не усвідомлюючи того, що дане відношення може існувати лише в певній соціальній формі, по-третє, зведення всіх відносин до природних ставить людські відносини поза історією, а людина перетворюється в абстрактного (загального для всіх суспільно-економічних формацій) індивіда.

Подібне розуміння відносин, що виключає аналіз буржуазного виробництва як особливої стадії розвитку суспільства, призводить до виділення в людській діяльності, матеріальному виробництві, в праці тільки природних, вічних моментів, до зображення історії як різних стадій товарного виробництва. Зведення відносин до вічних і незмінних відносин людини з природою призводить до натуралістич-

них відносин суб'єктивними або духовними факторами. Натуралістична філософія, як і ідеалістична, залишається на позиціях ідеалістичного розуміння історії, що ґрунтується на відриві дійсної основи суспільного розвитку — матеріального виробництва — від суспільних відносин.

Відрив суспільних відносин від матеріального виробництва, виключення соціального фактора з матеріальної діяльності людини робить розуміння виробництва не матеріалістичним, а ідеалістичним.

Марксизм докорінно відрізняється від попередніх філософських теорій тим, що він бачить дійсну основу суспільного розвитку в матеріальному виробництві. Певне відношення людини до природи, як вказував Маркс, впливає з певної форми матеріального виробництва [1, т. 20, с. 275]. Тому, як буржуазна філософія пояснює відношення людини до природи і, виходячи з цього пояснення, визначає місце цього відношення в суспільному розвитку, так вона розуміє і матеріальне виробництво. Оскільки відношення людини до природи трактується буржуазною філософією як природне відношення абстрактного індивіда до оточуючих його предметів, речей, то і матеріальне виробництво усвідомлюється нею як виробництво відокремлених приватних власників, як просте відношення їх до природи. Таким чином у відповідності з вказаним вище розумінням відношення людини до природи з матеріального виробництва вилучається його соціальна сутність і воно перетворюється в неісторичне, нематеріальне виробництво.

Для заперечення ідеалістичного розуміння історії, характерного для всієї домарксівської філософії, Марксу довелося звернутися до аналізу матеріального виробництва, в якому треба було ліквідувати відрив власне виробництва від суспільних відносин. Цим самим відкривалося соціально-матеріальне як сутність людського буття. Необхідність діалектичного поєднання виробництва і суспільних відносин при розгляді законів суспільного розвитку найчіткіше виявляється в Марксовій політекономії, що є результатом критичного подолання класичної буржуазної політичної економії, яке було для Маркса одним з невід'ємних моментів відкриття об'єктивних законів суспільного розвитку.

Фактично досліджуючи матеріальне виробництво, буржуазна політекономія розглядає його поза зв'язком з історичним процесом. У теоріях Сміта і Рікардо помітний той самий розрив між власне виробництвом і виробничими відносинами, що є типовим для всієї буржуазної філософії, бо вона також відображає виробництво. За твердженням буржуазних політекономів, виробництво визначається «загальними законами природи», тоді як розподіл (суспільне відношення) існує на основі «суспільних законів». У подібному розриві виявляється, за Марксом, крайня обмеженість економістів, що зображують виробництво як вічну істину, а історію відсилають до сфери розподілу [1, т. 46, ч. 1, с. 30]. Оскільки

тих загальних для будь-якої праці моментів, які «властиві всякому способowi виробництва і не містять в собі нічого від специфічного характеру капіталу [1, т. 26, ч. 3, с. 258], остільки всі історичні зміни, які відбуваються перед буржуазними економістами, останні відносять до сфери відносин розподілу. Через те, що ці історичні зміни не дістають пояснення, засновані на матеріальному виробництві, їх дійсна основа може бути встановлена тільки в туманних галузях суб'єктивізму, що призводить до ідеалістичного розуміння історії.

Відрив виробництва від виробничих відносин полягає в тому, що всі економічні категорії в теоріях Сміта і Рікардо виступають подвійно. Так, категорія «капітал» пояснюється ними як сукупність товарів, речей і як предмет, річ капітал розглядається у вигляді необхідної умови виробництва. Але з другого боку, капітал є джерелом прибутку, відношенням між капіталістом і робітником. Якщо в першому випадку суспільні відносини пов'язуються з предметом, уречевлюються і це є необхідним виявом буржуазної свідомості, що характеризується зведенням цих відносин до природних речовин, то в другому випадку фіксується об'єктивна необхідність виділення у кожній економічній категорії і в цілому у виробництві соціального моменту. Наявність у класичній політекономії як наукових, матеріалістичних, так і вульгарних моментів, що призводять до ідеалістичного тлумачення економічних відносин, є причиною того, що з розвитком політекономії углиб вона відливається «в стійкі форми», в ній все більше виділяється «її вульгарний елемент», «власне вульгарний елемент» [1, т. 26, ч. 3, с. 523—526]. Сповзання до суб'єктивного ідеалізму, заснованого на відриві виробничих відносин від дійсної основи суспільного розвитку — матеріального виробництва — набуває свого остаточного вигляду в суб'єктивізмі австрійської школи і в ідеалістичному поясненні економічних явищ історичної школи. Дальший розвиток ідеалізація економічних відносин здобула в теоріях Дж. Кейнса, Й. Шумпетера, Г. Мінза.

Класична політекономія як вершина буржуазної економічної думки поряд з «власне вульгарними елементами» мала й серйозні наукові досягнення в зображенні виробництва, що є дійсною основою розвитку капіталістичного суспільства. Саме тому теорії Сміта і Рікардо розглядаються як теоретичні джерела матеріалістичного розуміння історії. Маркс неодноразово підкреслював, що ці теорії є, по-перше, науковим відображенням буржуазного суспільства [див. 1, т. 4, с. 82—83; т. 26, ч. 2, с. 174 та ін.], по-друге, вони не тільки фіксують суперечності буржуазного виробництва, але й «формулюють економічну протилежність класів» [1, т. 26, ч. 3, с. 174, 263—522] і, по-третє, вони розкривають «внутрішній зв'язок, дійсну фізіологію буржуазного суспільства», «вихідний пункт науки» — вартість і характеризують «працю як єдиний елемент вартості» [1, т. 4, с. 82; т. 26, ч. 2, с. 175, 178; т. 26, ч. 3, с. 263]. Все це підтверджує висновок, що класична буржуазна політекономія, яка

ва — дійсної основи буржуазного буття — вміщує в собі найважливіші положення, які дозволяють розглядати її як теоретичне джерело матеріалістичного розуміння історії.

Зупинимося на фундаментальному здобутку класичної політекономії, на відкритті нею того факту, що «субстанцією вартості товарів є праця», бо в даному положенні виявляється як її «наукова правомірність і історична цінність», так і «наукова недостатність», «обмеженість», яка спричиняє до відриву виробництва від виробничих відносин при аналізі економічних явищ капіталізму. Відображаючи реальне буржуазне виробництво, класична політекономія характеризує працю, що створює товар, як вічний, природний процес. Однак таке зведення праці до її речових моментів, природності, відрив виробництва від виробничих відносин призводить, за Марксом, до грубої матеріалізації, бо справжня матеріалізація праці в капіталістичному виробництві полягає у визначенні товару як матеріалізованого вираження абстрактної праці. Тут йдеться тільки про «соціальний спосіб існування товару, який не має нічого спільного з його тілесною реальністю...» [1, т. 26, ч. 1, с. 144]. В основі зведення праці, що створює товар, до праці як природного відношення людини до природи лежить об'єктивний специфічний характер буржуазного виробництва. З одного боку, капітал з відношення перетворюється у річ, в «запас товарів», а з другого, речі стають капіталом, тобто «те суспільне відношення, яке представлене в речах і через речі вони розглядають як таку властивість, що притаманна речі як такий» [1, т. 26, ч. 3, с. 265]. Не зупиняючись окремо на об'єктивному фетишизмі капіталістичного виробництва, відзначимо, що саме «груба матеріалізація» виробничих відносин і процесу праці обертається ідеалістичним розумінням суспільного розвитку, бо розглядаючи виробництво, працю як похідний, вічний, речовий процес, політекономи змушені пояснювати реальну історичну зміну відносин з суб'єктивних позицій, що не виходять з матеріального виробництва.

Щоб перейти від розуміння праці як творця вартості до розуміння праці як дійсної основи історії, Маркс вважав за необхідне проаналізувати особливе визначення праці як такої, що створює мінову вартість, особливий «характер праці», при капіталістичному виробництві, що «не підлягає в Рікардо дальшому дослідженню», взагалі «у Рікардо не досліджується» [1, т. 26, ч. 3, с. 172]. Тільки такий аналіз дає змогу перейти від усвідомлення загальних моментів праці, характерних для будь-якого способу виробництва, до розуміння праці, що показує специфіку капіталістичного виробництва, до розуміння того, що за речовими моментами праці приховані виробничі відносини, які «вміщені в самому процесі виробництва», оскільки перш ніж розподіл є розподіл продуктів, він є розподіл знарядь виробництва і «розподіл членів суспільства за різними видами виробництва» [див. 1, т. 46, ч. 1, с. 30].

мічні відносини капіталістичного виробництва, намагаючись розкрити їх внутрішній зв'язок, фіксуючи працю взагалі як основу вартості, своїми дослідженнями настановується на шлях до усунення ідеалістичного розуміння історії. Недостатність в розумінні праці класичною політекономією не применшує наукових досягнень останньої. Сміт і Рікардо розглядають працю в її особливій формі, але, зводячи працю до її речових моментів, загальних для будь-якого способу виробництва, вони тим самим відображають об'єктивний процес уречевлення суспільних відносин. Тобто Рікардо «показує нам дійсний рух буржуазного виробництва — рух, що конститує вартість... Рікардо бере за відправний пункт сучасне суспільство, щоб показати нам, яким чином воно конститує вартість...» [1, 4, с. 84], а праця, що створює вартість, є дійсною основою капіталістичного суспільства.

Класична політекономія розглядає працю тільки з боку її речових факторів, як творця споживної вартості, але тим самим розкриває сутність буржуазного виробництва — уречевлення відносин і їх фетишизацію і таким чином є теоретичним джерелом для розуміння праці як дійсної основи суспільного розвитку. Відкриття Марксом подвійного характеру праці, тобто введення в аналіз економічних категорій суспільної форми є подоланням розриву виробництва і суспільних відносин, виробництва і виробничих відносин, типового для буржуазної філософії та політекономії. Аналіз праці не тільки як творця споживної вартості, а й основи мінової вартості є подоланням антиісторизму буржуазної політекономії, ідеалістичного розуміння законів суспільного розвитку.

Отже, класична буржуазна політекономія містить в собі розрив необхідних моментів виробництва: його речових і соціальних факторів. Тому вона 1) не фіксує в категоріальній формі суспільно-виробничих відносин; 2) підміняє процес виробництва відношенням людини до природи; 3) зводить це відношення до речового процесу; 4) соціальний фактор виробництва зводить до ідеального моменту; 5) підпорядковує живу працю уречевленій.

К. Маркс на основі аналізу класичної буржуазної політекономії розкриває об'єктивне розділення виробництва: на виробничі відносини і продуктивні сили, що є виразом більш загального розділення виробництва на речові й соціальні фактори. Дальшим розвитком цієї подвійності виробництва є відкриття подвійного характеру праці, праці взагалі і особливої форми праці, що характеризує капіталістичне виробництво. Без цього не можна подолати ідеалістичне тлумачення законів суспільного розвитку.

Таким чином, класична буржуазна політекономія є теоретичним джерелом матеріалістичного розуміння історії.

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4; 26, ч. 1; 2; 3; т. 46, ч. 1.
2. Батищев Г. С. «Капитал» как философское произведение. — В кн.: «Капитал» Маркса, философия и современность. М., «Наука», 1968. с. 46—65.
3. Вазюлин В. А. Становление метода научного исследования К. Маркса. М., «Мысль», 1975. 222 с.
4. Ойзерман Г. И. Формирование философии марксизма. М., «Мысль», 1974. 571 с.
5. Элез И. Категория практики в трудах К. Маркса. — В кн.: Практика и познание. М., «Наука», 1973, с. 22—53.
6. Шинкарук В. И. Теория познания, логика и диалектика Канта. Киев, «Наукова думка», 1974. 335 с.

М. М. БРАТКО

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ АНАЛІЗУ Г. В. ПЛЕХАНОВИМ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ ГЕГЕЛЯ

Активний діяч російського і міжнародного робітничого руху Г. В. Плеханов був видатним вченим-марксистом. Він вніс величезний вклад в обґрунтування, розвиток і захист марксистської філософії. Загальновідомою є висока оцінка В. І. Леніним його філософських праць: «...*Не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати — саме вивчати — все, написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму*» [2, т. 42, с. 280]. Особливо значними є здобутки Плеханова в розробці марксистської історії філософії. Аналізуючи з позицій матеріалістичного розуміння історії філософське вчення минулого, він водночас розвивав марксистську методологію наукового дослідження. Незважаючи на окремі помилки, історико-філософські роботи Плеханова в цілому не втратили свого значення і сьогодні як у плані марксистського висвітлення філософських вчень минулого, так і з погляду методології дослідження. Разом з тим філософи подекуди обминають ці роботи, не повною мірою використовують багату наукову спадщину Плеханова.

Г. В. Плеханов був першим після К. Маркса і Ф. Енгельса, хто здійснив марксистський аналіз філософії Гегеля взагалі і його філософії історії, зокрема. Він показав її роль у виникненні матеріалістичного розуміння історії. Тим часом питання про ставлення Плеханова до філософії історії Гегеля недостатньо висвітлено в літературі. Чи не єдиною роботою на цю тему є дослідження М. І. Вошикової, уривки з якого було вміщено в збірнику «Питання наукового комунізму і філософії» [4, с. 217—240].

Плеханов підкреслював, що значення філософії історії Гегеля обумовлено тим, що Гегель відтворив у ній всі явища суспільного життя з погляду їх виникнення і розвитку. «У застосуванні до соціальних явищ (ми говоримо тільки про них), — пише Плеханов, — діалектичний метод зчинив цілу революцію. Можна без перебіль-

ва як *закономірного процесу*» [3, т. 2, с. 132]. Висновок про суспільне життя як про закономірний процес ставить питання про кінцеву причину історичного розвитку. Для Гегеля такою причиною була абсолютна ідея. Але абсолютна ідея, вказує Плеханов, це втілення нашого логічного процесу мислення, тобто однієї з сторін людської природи, що пройшла крізь фільтр абстракції. Отже, Гегель обхідним шляхом повертається до пояснення історії з точки зору людської природи, яку він сам гостро висміював як невдачу фікцію. Услід за Марксом і Енгельсом Плеханов показав, що Гегель, вважаючи логічні властивості ідеї головною причиною історичного руху, тим самим суперечив власному методу, згідно з яким причина історичного руху будь-якого суспільства знаходиться в його внутрішньому розвитку, а абсолютна ідея є чимось принесеним ззовні.

Немовби відчуваючи беззмістовність посилань на абсолютну ідею і прагнучи надати наукового характеру ідеалістичному розумінню історії, Гегель був змушений зійти з туманних висот ідеалізму на реальний ґрунт економічних відносин. «Це так би говорити, його незмінний прийом у філософії історії: спочатку декілька туманних посилань на властивості абсолютної ідеї, а потім — більш докладні і, звичайно, більш переконливі вказівки на характер і розвиток майнових відносин у того народу, про який іде мова» [3, т. 1, с. 599].

Плеханов наводить велику кількість прикладів підходу Гегеля до матеріалізму. Про такий підхід писав В. І. Ленін у «Філософських зошитах» [див. 2, т. 29, с. 170, 171, 281, 284, 286]. А ось що говорив про це Ф. Енгельс: «Ідеалістичні системи все більше й більше наповнювалися матеріалістичним змістом, і намагалися пантеїстично примирити протилежність духу і матерії. В гегелівській системі дійшло, нарешті, до того, що вона і за методом, і за змістом являє собою тільки ідеалістично на голову поставлений матеріалізм» [1, т. 21, с. 273]. До матеріалізму Гегеля підводила всупереч його волі діалектика, що є гносеологічним джерелом матеріалізму. Наслідуючи марксистському принципу наукового дослідження — принципу партійності, Плеханов завжди підкреслював ідеалістичний характер філософії Гегеля, її соціально-класову обумовленість і призначення. Зовсім не перебільшуючи ступені підходу Гегеля до історичного матеріалізму, він вказував, що позитивні ідеї були висунуті Гегелем не завдяки, а всупереч ідеалізму, що це була мимовільна і несвідома данина матеріалізму [3, т. 2, с. 452]. Це були хоч і геніальні, але все ж тільки догадки. «Позбавлені міцної, систематичної основи, — підкреслював Плеханов, — вони не відігравали серйозної ролі в історичних поглядах Гегеля і гегельянців» [3, т. 1, с. 457]. «Матеріалізм, — пише в дру-

* Тут і далі переклад з творів Г. В. Плеханова наш. — М. Б.

переходив в *ідеалізм*, як тільки виявлялося потрібним пояснити, звідкіля ж беруться ті чи інші майнові відносини» [3, т. 1, с. 599]. І все ж незважаючи на нерозвинутість і зародковість матеріалізму в Гегеля, він відіграв, за переконанням Плеханова, величезну роль в дальшому розвитку суспільної думки, полегшив революційний переворот у погляді на суспільство.

«Пригадаємо,— пише Плеханов,— що засновниками теорії історичного матеріалізму стали згодом Маркс і Енгельс, які спочатку були гегельянцями» [3, т. 3, с. 647]. Значення зачатків історичного матеріалізму в Гегеля для створення матеріалістичного розуміння історії підкреслює Ленін у «Філософських зошитах»: «Історичний матеріалізм як одно з застосувань» і розвитку геніальних ідей-зерен, які в зародку у Гегеля» [2, т. 29, с. 159]. У статті «До шестидесятої річниці смерті Гегеля», порівнюючи погляди Маркса і Гегеля, Плеханов пише: «Точно так само, як Гегель, він бачив в історії людства закономірний процес, не залежний від людського свавілля, точно так само, як Гегель, він розглядав всі явища в процесі їх виникнення і зникнення; точно так само, як Гегель, він не задовольнявся метафізичним, безплідним поясненням історичних явищ, і, нарешті, точно так само, як Гегель, він прагнув звести до загального і єдиного джерела всі діючі і взаємодіючі сили в суспільному житті. Але він знайшов це джерело не в абсолютному духові, а в тому самому економічному розвитку, до якого — як ми бачили вище — змушений був звертатися і Гегель в тих випадках, коли ідеалізм навіть в його дужих та майстерних руках виявлявся безплідною і непридатною зброєю. Але те, що в Гегеля є випадковою, більш-менш геніальною догадкою, стає в Маркса строго науковим дослідженням» [3, т. 1, с. 444—445]. Така оцінка ролі Гегеля цілком збігається з оцінкою Енгельса, який зазначав, що хоч форма філософії Гегеля була «надзвичайно абстрактна і ідеалістична, все ж розвиток його думок завжди йшов паралельно розвитку всесвітньої історії...» [1, т. 13, с. 465].

Плеханов неодноразово вказував, що філософія історії, поряд з логікою, є найбільш цінною частиною гегелівської системи. Так, у статті «Від ідеалізму до матеріалізму» він писав: «Не підлягає сумніву, що філософія природи є найслабша частина в системі Гегеля. В «логіці», у «філософії історії» і взагалі у філософії суспільного життя, а також у «філософії духа» Гегель незрівнянно цінніше. Саме тут і був особливо благотворним його вплив на розвиток суспільного життя XIX ст.» [3, т. 3, с. 641]. Діалектика, логіка, історія, право естетика, історія філософії і історія релігії набули нового вигляду завдяки поштовху, одержаному ними від Гегеля» [3, т. 1, с. 422],— говорив він в іншій своїй роботі. У ряді випадків, не згадуючи логіки, Плеханов, як найбільш сильну сторону системи Гегеля, називає філософію історії [3, т. 1, с. 579, 588]. Це, очевидно, дало підставу М. І. Вошиковій для протиставлення поглядів Пле-

«Якщо в Г. Б. Плеханова в розборі трьох частин системи Гегеля на першому місці — філософія історії, на другому — логіка (тільки як діалектика, а не як, по-ленінському, тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання), на третьому — філософія природи, то у В. І. Леніна це співвідношення виступає інакше: перше — логіка, друге — філософія природи, третє — філософія історії» [4, с. 224—225]. При цьому Вошикова посилається на оцінку Леніним філософії Гегеля, яку він дав у «Філософських зошитах». В. І. Ленін зауважує: «Загалом, філософія історії дає дуже й дуже мало — це й зрозуміло, бо саме тут, саме в цій галузі, в цій науці Маркс і Енгельс зробили найбільший крок уперед. Тут Гегель найбільше застарів і антиквіруваний» [2, т. 29, с. 270]. У даному випадку Ленін порівнює філософію історії Гегеля не з іншими частинами його системи і не з попередніми досягненнями філософської думки, а з історичним матеріалізмом. Плеханов високо оцінює філософію історії Гегеля, порівнюючи її з попередньою соціологією. Тому нам здається неправильним протиставлення поглядів Плеханова і Леніна на філософію історії Гегеля. Даючи високу оцінку гегелівської філософії взагалі і його філософії історії, зокрема, Плеханов не перебільшував її значення, завжди підкреслював, що вона не являє собою дійсно наукове знання. Відмічаючи поважне ставлення матеріаліста Чернишевського до Гегеля, він пише: «Зовсім так само дивлюсь на Гегеля і я, багатогрішний. Я настільки ж мало прагну воскресити «гегельянство», як і картезіанізм, але я знаю, що «принципи, висунуті Гегелем, дійсно були дуже близькі до істини, і деякі сторони істини були виставлені на вид цим мислителем з справді різючою силою. І я висловлюю це в своїх статтях» [3, т. 2, с. 296].

Звертання Плеханова до тієї чи іншої сторони філософії Гегеля було продиктоване інтересами боротьби проти буржуазних ідеологів та ревізіоністів. У останній чверті XIX ст. вороги марксизму, силкуючись довести застарілість і навіть непотрібність філософії марксизму, зображували Маркса і Енгельса простими продовжувачами філософії Гегеля, третируючи останнього як «мертвого собаку». Головним об'єктом нападок на марксистську філософію було матеріалістичне розуміння історії. Так, К. Шмідт вимагав звільнити марксизм від «мрійного гегельянства» і об'єднати його з філософією Канта, заявляючи, що матеріалістичне розуміння історії є прямим продуктом кантівської філософії. Є. Бернштейн також намагався доповнити марксизм етичними мотивуваннями в неокантіанському дусі.

Аналізуючи філософію Гегеля і зіставляючи її з діалектичним матеріалізмом Маркса і Енгельса, Плеханов завжди вказував на їх генетичний зв'язок і одночасно підкреслював якісну відмінність марксистського філософського вчення. Він першим висунув положення про те, що Маркс і Енгельс здійснили революційний переворот у філософії. Сутність цього перевороту, за Плехановим, поля-

на історії. Це проливає додаткове світло на причини уваги Плеханова до філософії історії Гегеля, що є вищим продуктом домарксової соціології. Захищаючи завоювання ідеалістичної діалектики Гегеля в галузі розуміння історичного процесу, Плеханов, природно, відзначав прогресивну сторону вчення Гегеля. При цьому він іноді мимо волі концентрував увагу на таких положеннях Гегеля, що були для останнього нетиповими, зближував їх з положеннями історичного матеріалізму, хоч в цілому правильно оцінював гегелівську філософію історії.

Плеханов вказував, що погляди Гегеля на розвиток суспільства являють собою необхідну ланку єдиного безперервного процесу розвитку соціологічної думки, ланку, що відіграла важливу роль в ідейній підготовці революційного перевороту в поглядах на суспільство, здійсненого Марксом і Енгельсом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 13, 21.
2. Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 2, 29, 42.
3. Плеханов Г. В. Избр. филос. произв. в 5 томах. М., Госполитиздат, 1955—1957.
4. Вошикова М. И. Некоторые особенности теоретического анализа В. И. Лениным и Г. В. Плехановым философии истории Гегеля.—В кн.: Вопросы научного коммунизма и философии. Красноярск, 1965. 217 с.

В. П. ПЕДАН, канд. філос. наук, В. В. ШКОДА, канд. філос. наук

ПРО ЕЛЕМЕНТИ СОЦІОМОРФІЗМУ В АНТИЧНОМУ МИСЛЕННІ

В історико-науковому дослідженні модель науки як поступового сходження «чистої» думки до істини, як рух, на який соціальні (позанаукові) фактори справляють тільки випадковий і ускладнюючий його вплив,— така модель науки майже зжила себе. Правильне розуміння науки складається за умови її системного вивчення, з урахуванням того, що наука — це специфічний соціальний феномен. Цей підхід дозволяє передбачити, що при порівняльному дослідженні історично різних систем знання можна буде пояснити вказану відмінність подекуди з неоднакового соціального буття відповідних цивілізацій. З другого боку, він дає змогу виявити вплив соціальних факторів при формуванні фундаментальних концепцій на початкових етапах науки. Подібний підхід безпосередньо впливає з марксистського вчення про обумовленість пізнання суспільно-історичною практикою, про дійсний суб'єкт пізнання — суспільство на певному етапі розвитку з властивими для нього формами поділу праці, про творчо активний характер відображення, пов'язаний з активністю суб'єкта в практиці. В. І. Ленін зазначав, що «дійсна історія є база, основа буття, за яким іде свідомість» [1, с. 227].

Антична філософія виникла як історично перша форма наукового пізнання. На цьому етапі вона являла собою нероз'єднану науку. Таке положення інколи розуміється надто прямолінійно: нероз'єднаність трактується як співіснування різних донаукових і наукових відомостей у межах сумарного знання. Подальший розвиток науки уявляється як відокремлення окремих галузей знання в міру того, як вони становилися більш зрілими. На нашу думку, нерозчленованість слід також інтерпретувати в іншому плані — як відносну нерозрізненність природного та соціального, що впливає з особливостей античного мислення періоду ранньої класики, яка не відділяла ще чітко суб'єктивне від об'єктивного, ідеальне від матеріального.

Слід мати на увазі, що античне мислення даного періоду не матеріальне розчиняє в ідеальному, а, навпаки, ідеальне в матеріальному, внаслідок чого античний світогляд характеризується принциповим об'єктивізмом, своєрідною тілесністю як способом пояснення світу. Це, як переконливо показав А. Ф. Лосев, обумовлено суб'єктно-об'єктивними відносинами рабовласницького суспільства (див. 5). Такий спосіб мислення про світ призвів до того, що в натурфілософії древніх греків, яка розглядала природу як просте перетворення речей, разом з тим виявилися і риси їх соціального буття. Зокрема, науку про природу і правове законодавство вони розуміли як такі, що виконують одну й ту саму функцію. «Тому не дивно, — пише С. Я. Лур'є, — що засновника грецького природознавства Фалеса грецький переказ включив до тієї самої колегії семи мудреців, що й стародавніх законодавців» [6, с. 12]. І, очевидно, тому в нашій мові слово «закон» використовується в двох (тепер вже різних значеннях) — для характеристики правових норм (юридичні закони) і об'єктивних причинно-наслідкових відносин (закони природи). В античному мисленні ці два типи відносин не зовсім розрізнялися. «Вони (речі) за свою нечистивість несуть покарання і одержують відплату одна від одної у встановлений час», — зауважує Анаксимандр. Згідно з Гераклітом, «сонце не переступить своєї межі, інакше його наздоженуть ерінії, охоронниці справедливості». Звідси, як нам здається, виходить, що початкове розуміння закону природи пов'язувалося не стільки з існуванням, скільки з повинністю. Закони природи вказували, у відповідності з таким розумінням, не стільки на те, «як є», скільки на те, «як повинно бути». Не природа є закон, а вона поводить себе згідно з законом, який, однак, такий же об'єктивний і непорушний, як і закон в сучасному його розумінні.

Відомо, що математика древніх єгиптян являла собою зібрання емпіричних правил (вказівок). Для вирішення якогось завдання в повсякденній практиці треба було звернутися до відповідного рецепту і виконати передбачену цим рецептом обчислювальну процедуру. Якщо стисло охарактеризувати типову особливість древньогрецької математики порівняно з математикою Вавилону і Єгипту, то слід вказати перш за все на метод дедуктивного дока-

зування, який відкрили греки. Вони запозичили математичне знання у своїх східних сусідів, але надали йому форму, що сприяла його дальшому відносно незалежному від практики розвитку. У цьому плані древньоєгипетська математика виявляється менш зрілою, ніж древньогрецька. Проте А. Ф. Зотов вважає, що єгипетська математика не була просто менш зрілою, ніж грецька: це приклад другої математики. Роль доказу в ній виконував авторитет. Я гадаю,— пише він,— що структура єгипетської математики відображала якоюсь мірою соціальну структуру цієї країни (східний деспотизм), точно так само грецька математика несла на собі відбиток древньої демократії» [3, с. 41].

Для історика античності С. Я. Лур'є це пояснення, очевидно, було чимось само собою зрозумілим. Виходячи з даних Йосифа Флавія, він наводить таку характеристику грецької наукової думки: «...Греки нічого точно не знають, а говорять те, що кожному на підставі його власного розуму здається найбільш правильним. Вони, не замислюючись, суперечать один одному, сперечаються між собою, звинувачують в помилках не тільки один одного, але навіть загальнознані їх авторитети» [6, с. 28]. Разом з тим наука Вавилону і Єгипту була суттєво іншою. «Тут наука,— зазначає С. Я. Лур'є,— засновувалась на безперечному авторитеті тисячолітньої традиції: не забуваємо, наприклад, що вавилонська математика сформувалася за 1800 років до н. е., при Хаммурапі, і від того часу зазнала лише незначних змін» [6, с. 28]. І Лур'є приходять до такого висновку: «Грек справився з цим руйнуванням авторитетів, поставивши на місце божества свій власний царський і бездоганний розум та тверду впевненість, що все можна пізнати шляхом логічної системи доказів. Тому його цікавлять не передані авторитетною традицією наукові істини та рецепти, а логічний доказ їх правильності. Принцип демократії не тільки в суспільному житті, але й в науці, критичне ставлення до всіляких авторитетів, раціоналізм — ось головні особливості грецької науки» [4, с. 29].

Ще один приклад стосується питання про виникнення античного атомізму. Пояснюючи створення атомістичного вчення Левкіппа — Демокріта тільки як своєрідну спробу розв'язати деякі з парадоксів Зенона Елейського, ми невільно намагаємося простежити розвиток науки, не виходячи за межі останньої. Історія науки іноді так і уявляється — як саморозвиток системи знання, причому переходи, стрибки в цьому розвитку є моментами вирішення фундаментальних проблем, висунутих попередньою наукою. При подібному розумінні розвитку науки залишається осторонь її соціального «оточення». Але саме в такому оточенні можна побачити фактори, що формують тип мислення і, отже, форму самої науки. Ряд авторів вказує на це у зв'язку з проблемою виникнення античного атомізму. Так, Ф. Х. Кессиді пише: «Поліс і відносини громадян у полісі — ось та модель, за аналогією з якою в більшій чи меншій мірі уявлявся грецьким філософам світ і світова будова речей. Такий і світовий поліс — космос» [4, с. 134]. М. Д. Ахун-

ві структури полісу можна, взагалі говорячи, моделювати світову будову речей в межах різних античних філософських систем, разом з тим, на нашу думку, вона найорганічніше відповідає атомізму» [2, с. 157]. Далі Ахундов наводить приклади, що показують, яке «атомістично-впорядковане забарвлення мали більшість аспектів древньогрецької дійсності».

Подібні судження не є чимось новим. Вони здаються природними в межах історичного дослідження, в якому наука розглядається як елемент у системі форм суспільної свідомості. «Новий демократичний устрій торгового міста,— підкреслює Лур'є,— як найбільш живий і дієвий момент природно повинен був відобразитися у найхарактерніших рисах вчення Демокріта... Як і грецький поліс з його рівноправними між собою громадянами, всесвіт складається з множини в принципі рівноправних одиниць-атомів: як і громадяни, ці атоми скрізь конкурують і борються один з одним, причому найсильніші перемагають і проникають у центр космосів (полісів), відштовхуючи слабших на периферію (на цей зв'язок між атомізмом та демократією вказав уже в древності Діонісій Александрийський» [6, с. 130—131].

На закінчення викладемо гіпотезу, цінність якої слід виводити з контексту всієї статті, тобто тут вона становить для нас не самостійний інтерес, а є засобом вираження думки, що нами розвивається. Візьмемо типовий для наших підручників виклад вчення матеріалістів мілетської школи. «Перші древньогрецькі матеріалісти вважали,— підкреслює М. Н. Руткевич,— що матерія є цілком певна субстанція, ототожнювали матерію з яким-небудь з конкретних її видів. Наприклад, Фалес гадав, що всі речі — це не що інше, як різні модифікації води» [8, с. 76]. І автор, і читач, звичайно ж, зіставляють концепцію Фалеса з сучасними природничо-науковими уявленнями про матерію. І це зіставлення, зрозуміло, не на користь знаменитого мілетця. Більше того, таким чином представлений Фалес, як правило, бентежить. Можна погодитися з Б. Расселом в тому, що наївність вчення Фалеса ставить під загрозу повагу, яку намагається відчутти до філософії новачок. Щоправда, тут же Рассел поспішає реабілітувати мілетського філософа, відзначаючи, що «для почуття поваги Фалес дає достатньо підстав, хоч, може бути, більше як людина науки, ніж як філософ у сучасному розумінні цього слова» [7, с. 42]. Нам здається, що подібна реабілітація Фалесу не потрібна. Справа не в наївності його вчення, а мабуть, в нашому його неправильному сприйнятті, в природному прагненні розглядати це вчення у світлі модернізуючої ретроспекції. Дійсно, як об'єднати в одній особі автора такого наївного вчення про матерію і людину, яка передбачила сонячне затемнення, винайшла астрономічні прилади, мала обширні знання з математики. Б. Рассел вважає, що положення Фалеса про те, що все виникло з води, «слід розглядати як наукову гіпотезу, а не як абсурд». Наукову ж гіпотезу Рассел розуміє як припущення, висунуте в межах приро-

нення наше — В. П., В. Ш.), — пояснює він — погляд, що все складається з водню (мається на увазі, очевидно, гіпотеза Праута), що становить дві третини води, був загально визнаною точкою зору» [7, с. 44]. Цим Рассел хоче підкреслити, що Фалес не такий вже наївний. Пригадуються у цьому зв'язку слова Гегеля: «Великою є спокуса перекарбувати древніх філософів у нашу форму рефлексії».

Перша вказівка на те, що вчення Фалеса про матерію треба розглядати в системі цінностей не стільки чисто природничо-наукових, скільки соціальних, виявляється в оцінці Фалеса античною традицією. Як уже згадувалося, за цією традицією Фалес — один з семи мудреців, кожний з яких став відомий завдяки якомусь мудрому висловлюванню. Так, Фалес сказав: «Вода є найкраще». Соціально-оціночний характер даного вислову, на нашу думку, очевидний. Наступний факт — вказівка на те, що Фалес, який відвідав Єгипет, запозичив думку про воду як першопричину всіх речей з єгипетської міфології» [8, с. 31]. Звідси легко зробити висновок, що концепція Фалеса — це не наївна хімія, а, мабуть, розуміння матерії як основи життя в широкому сенсі — життя людей, тварин і речей. Усвідомивши культ води у всіх народів пустель («Вода — це життя»), ми зрозуміємо Фалеса. І тоді не треба буде докоряти йому в спрощенні, а, з другого боку, запевняти, що його помилка не така вже й велика, оскільки майже так само помилявся Праут через 24 століття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 29.
2. Ахундов М. Д. Атомизм и континуализм в древнегреческой философии.—«Вопросы философии», 1975, № 8, с. 16—19.
3. Зотов А. Ф. Понятие объективности знания в современной науке.—«Природа», 1974, № 12, с. 21—24.
4. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу. М., «Наука», 1972. 370 с.
5. Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя классика). М., «Мысль», 1963. 365 с.
6. Лурье С. Я. Очерки по истории античной науки. М. — Л., 1974. 425 с.
7. Рассел Б. История западной философии. М., «Наука», 1959. 465 с.
8. Руткевич М. Н. Диалектический материализм. М. «Наука», 1973. 342 с.

С. М. КОНОВАЛОВ, канд. філос. наук.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТСТВА У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК

(з досвіду конкретно-соціологічних досліджень)

На сучасному етапі науково-технічного прогресу, коли наука перетворюється в безпосередню виробничу силу, посилюється значення вищої школи у формуванні наукового світогляду спеціалістів

жити суспільним наукам, які разом з іншими формами ідейного виховання покликані формувати духовний світ будівників комуністичного суспільства, сприяти їх ідейно-теоретичному зростанню. Партія завжди приділяла і приділяє особливу увагу вивченню і розвитку суспільних наук. Л. І. Брежнев у Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії говорив: «Необхідне і далі вивчення проблем розвитку нашої державності, форм і методів виховної, ідеологічної роботи. У цьому зв'язку великої уваги заслуговує вивчення громадської думки» [3, с. 81].

З метою вирішення ряду питань, пов'язаних з формуванням наукового світогляду у процесі вивчення суспільних наук, лабораторія конкретно-соціологічних досліджень Харківського державного університету проводила дослідження в Харківському політехнічному інституті і Харківському державному університеті за участю автора даної статті.*

Як правило, університетський курс передбачає на вивчення курсу марксизму-ленінізму близько 12% всього учбового часу. Кафедри суспільних наук справляють великий вплив на студентську молодь. Всі студенти досліджених вузів мають позитивні оцінки з суспільних наук, володіють певним запасом знань з марксизму-ленінізму. Більшість студентів з почуттям глибокої відповідальності готується до самостійної роботи, оволодіває знаннями, вже на студентській лаві бере участь в суспільно-корисній праці (в період третього трудового семестру).

Аналіз даних опитування показав, що для багатьох студентів характерним є підвищений інтерес до проблем, які вивчаються суспільними науками, до їх політичних висновків для сучасності, використання їх методології, соціального і філософського аспектів при поглибленому вивченні обраної спеціальності. Сама специфіка навчання у вищій школі сприяє розвитку допитливості, аналітичного і критичного підходу студентів до оцінки явищ дійсності. Студенти в цілому високо цінують роль суспільних наук. Вони підкреслюють, що суспільні науки розширюють їх світогляд, допомагають виробити самостійні судження з актуальних проблем, захищати власні переконання.

Аналіз думок студентів підтверджує важливість вивчення суспільних наук. Так, 68,6% із загальної кількості опитаних студентів стверджують, що викладання суспільних наук допомагає

* За допомогою анкети «Студент про себе і про своє навчання» було опитано 1073 студенти. Це становить 90 груп десяти факультетів. За одиницю спостереження брали як окремого студента, так і студентську групу в цілому. Вибіркова сукупність встановлювалася на основі відомої генеральної сукупності шляхом випадкового вибору студентських груп по кожному курсу і факультету. Кількість опитаних дорівнює 14% загальної кількості в ХДУ і 6% — в політехнічному інституті. Крім того, вивчали документацію, брали інтерв'ю у студентів і викладачів, проводили бесіди в групах. Оскільки були опитані студенти всіх курсів і факультетів і результати по двох вузах однакові, на нашу думку, їх можна вважати репрезентативними. У статті даються посилання на матеріали цих досліджень.

зазначають, що вивчення суспільних наук дає відповідь на важливі питання суспільного і міжнародного життя, 30% — суспільні науки допомагають зрозуміти методологічні основи спеціальних наук. І тільки 8% студентів вказали, що не надають особливого значення суспільним наукам.

Вивчення ціннісних орієнтацій студентів свідчить про те, що вони прагнуть не тільки здобути знання, але й навчитися за допомогою суспільних наук розуміти складні проблеми. Ми проаналізували на основі різних соціологічних даних (активність студентів на семінарських заняттях, зміст питань, що їх задають протягом учбового процесу і в позаучбовий час. Аналіз показав, що діапазон інтересів студентства з проблематики суспільних наук досить великий, що підтверджують відповіді на запитання. Як часто серед студентства ведуться обговорення різних проблем?

Таблиця 1

Проблеми	Часто	Зрідка	Не доводилось чути	Місце
Філософські	48,8	30	2,8	III
3 питань міжнародного життя	64,3	35,6	—	I
Питання внутрішнього життя	64,3	20	—	II
Спеціальні науки	51,4	24,4	5,6	IV
Література і мистецтво	34	21,4	7,1	V
Морально-естетичні	38	20	4,2	VI
Інші питання	14	12	8	VII

Як видно з таблиці, більшість відповідей свідчать про зацікавлене ставлення студентської молоді до вивчення суспільних наук. Будь-яка подія громадського і міжнародного життя знаходить відгук серед студентства. Це виявляється в бажанні та прагненні студентів пізнати саму суть того, що відбувається, скласти власну думку, що в свою чергу породжує інтерес до вивчення проблем суспільно-політичних наук.

Активне ставлення до суспільних наук підтверджується систематичним осмисленням навколишньої дійсності, вмінням по-науковому оцінювати явища суспільно-політичного життя, правильно пояснювати події, що відбуваються в соціалістичному суспільстві.

Однак у деякої частини студентства відсутнє чітке уявлення про зв'язок суспільних наук з майбутньою практичною діяльністю. Оцінка в балах значення суспільних наук для ознайомлення з майбутньою професією досить назька: на природничих факультетах — 2,46, на гуманітарних — 3,31, тоді як оцінка спеціальних наук — відповідно 3,68 і 3,97. Це знижує активність студентів у вивченні суспільних наук: 52,1% опитаних зазначали, що зрідка йдуть на заняття непідготовленими; 31,9% — готуються до занять

час як до занять із спеціальних наук регулярно готуються 31,33% опитаних студентів. 16,09% студентів часто не відвідують лекцій із суспільних наук, а з спеціальних дисциплін лекції пропускають всього 3,86% студентів. При підготовці до семінарських занять додатковою літературою користуються всього 5,83% з опитаних студентів, із спеціальних наук — 15,5%.

Ще досить велика кількість студентів з суспільних наук має задовільні оцінки, що свідчить про невисокий рівень їх знань як в кількісному, так і в якісному відношенні. Тому поряд з організацією роботи по стимулюванню творчого оволодіння знаннями треба систематично і наполегливо «підтягувати середніх» студентів.

Процес оволодіння студентами знаннями з суспільних наук — процес двосторонній, тому його результативність багато в чому залежить від роботи викладача кафедри суспільних наук. Для виховання студентів, формування у них наукового світогляду слід, щоб вони не тільки засвоїли відповідні істини, але й відчували, усвідомили їх теоретичне й практичне значення. Завдання комуністичного виховання студентів не можна уявляти як просту передачу їм марксистсько-ленінських переконань.

Студенти особливо високо оцінюють творчий характер проведення занять з суспільних наук. З метою виявлення факторів, що допомагають підвищенню ефективності семінарських занять з суспільних наук, перед студентами було поставлено таке запитання: «В якій формі найчастіше у вас проходять семінарські заняття? Які з них ви вважаєте найбільш корисними для себе?». Результати опитування показали, що там, де викладач зумів пробудити в студентів інтерес до формування наукового світогляду, показати його величезне методологічне і практичне значення у діяльності кожної людини, особливо висококваліфікованого спеціаліста сьогодення дня, заняття набирають форми дискусії, активного обговорення протилежних точок зору. Такі заняття допомагають формуванню наукового світогляду студентів.

Щоб дискусія була творчою і активною, викладач повинен добитися від студентів усвідомлення суті спірних питань, розуміння різних їх аспектів, уміння схопити головне. Важливо, щоб це відчув кожен студент. Він повинен мобілізувати свої знання із суміжних галузей науки і практики, навчитися вільно користуватися ними.

Велика робота по активізації семінарських занять проводиться на кафедрі філософії ХДУ. Тут було проведено педагогічний експеримент з посилення ролі семінарських занять на тему «Матерія і форми її існування». Експеримент дав високі результати. Постановка додаткових питань сприяла більш глибокому засвоєнню і активному обговоренню теми. У процесі занять широко використовувалися для коментування положення окремих авторів, наведені В. І. Леніним в «Матеріалізмі та емпіріокритицизмі». На факультетах фізичного профілю студентам (на семінарі і напередодні) давали для коментування висловлювання відомих фізиків з філо-

мінарі було показано фільм «Простір, всесвіт і людська думка».

Великі завдання у процесі перетворення знань в особисті переконання кожного студента мають вирішувати лекції. Їх науковість, всебічна аргументованість впливає на хід думок, на життя студентів. Дослідження показали, що студенти зацікавлено оцінюють рівень різних компонентів подання матеріалу в процесі викладання суспільних наук. Високу оцінку одержали такі компоненти, як доступність викладу, культура мови, що примушує думати, допомагає розібратися у складних проблемах, доказовість і переконливість, захопленість своїм предметом, уміння підтримувати контакт з аудиторією, використання сучасних досягнень науки, виклад матеріалу в живій доступній формі. Загальна середня оцінка досить висока — 4,6. Вона свідчить, що лекції дають змогу формувати у студентів навички філософського аналізу фактичного і теоретичного матеріалу, розвивають творче діалектико-матеріалістичне мислення. Вони сприяють утвердженню в свідомості студентів прагнення до творчого пошуку, тому, щоб із стін вузу виходив висококваліфікований спеціаліст, активний учасник комуністичного будівництва, який вміє бачити перспективи розвитку галузі і в цілому економіки країни, може кваліфіковано вирішувати завдання наукової організації праці і управління виробництвом.

У процесі лекцій перш за все здійснюється систематичний вплив на всі компоненти психології студента — його волю, характер, емоції, пам'ять, мислення. Перетворення одержаних студентом знань в його особисті переконання багато в чому залежить і від того, викличуть вони в нього якісь почуття і переживання чи торкнулися тільки його розуму і лягли в нього мертвим вантажем. Підкреслюючи роль емоційної сфери людини в науковому пізнанні, В. І. Ленін писав, «що без «людських емоцій» ніколи не було, нема і бути не може людського *шукання істини*» [1, т. 25, с. 109]. Викладач повинен вміти розвинути ці емоції своєю лекцією і вміло використати їх у педагогічному процесі.

Важливим об'єктивним фактором, що посилює вплив суспільних наук на формування наукового світогляду студентства, є кваліфікація, майстерність викладача. У своєму листі до учнів Капрізької партійної школи В. І. Ленін писав: «...Всякий «контроль», всяке «керівництво», всякі «програми», «статути» тощо, все це — звук пустий у відношенні до складу лекторів. Ніякий контроль, ніякі програми і т. д. абсолютно не спроможні змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів» [2, с. 47, с. 189].

Загальний рівень викладацького мистецтва співробітників кафедр суспільних наук з року в рік зростає. Однак ця проблема має ще один аспект. Не всі викладачі володіють однаковими даними на різних ділянках великої роботи з студентами: одні повніше розкривають свої здібності, будучи керівниками семінарів, інші — зарекомендували себе чудовими лекторами. Серед студентів часто користуються успіхом лекції невідомого своїми науковими працями і заслугами викладача, який має, однак, навички роботи лек-

ливого інтересу, бо цей вчений не вміє працювати з великою молодіжною аудиторією. Декларативна, суха лекція не сприяє перетворенню знань у переконання, вона не викликає у студентів потреби поповнити свої знання. В той же час цей вчений, працюючи з студентами, наприклад, через студентське наукове товариство, робить зусилля студентів активними, змістовними, максимально ефективними. Тому проблема правильної розстановки кадрів викладачів на окремих ділянках учбового процесу дуже важлива. Зрозуміло, у вузі прагнуть домогтися того, щоб в кожному викладачеві максимально поєднати якості лектора, педагога, дослідника, наставника молоді. Але це не завжди вдається. Навіть при високому якісному складі викладачів кафедр суспільних наук різні ділянки учбово-виховного процесу забезпечуються викладачами з різним ступенем умінь і зацікавленості. Тут потрібний диференційований підхід до направлення викладачів на різні роботи з студентами. Не останнє місце у розв'язанні цього питання займає і думка самих студентів, які можуть і повинні оцінювати якість окремих лекцій чи семінарських занять.

Процес оволодіння студентами суспільними науками є двостороннім, тому його результативність багато в чому залежить від спільної роботи кафедр суспільних наук і громадських організацій вузу. За останні роки в ХДУ нагромаджено певний досвід такої роботи: регулярні зустрічі студентів з викладачами, проведення спільних засідань кафедр суспільних наук і комітету комсомолу, комсомольського активу факультетів, курсів, груп та ін. На цих зустрічах виробляються узгоджені заходи по удосконаленню змісту і методики читання лекцій, проведенню семінарських занять, підведенню підсумків суспільно-політичної практики, Ленінського заліку і т. д. Викладачі суспільних наук запрошуються на комсомольські збори груп, курсів, факультетів, проводять різні виховні заходи в позаучбовий час, що є продовженням і завершенням виховної роботи, початої під час учбового процесу, на лекціях і семінарах.

Великий ефект дає наочне і переконливе розкриття розвитку теорії в наші дні, досягнень радянської і зарубіжної суспільно-політичної думки. Спільна робота кафедр суспільних наук і комітету комсомолу має своєю метою за допомогою різних засобів і форм розвивати інтерес і виховувати в студентів внутрішню потребу у вивченні марксистсько-ленінської теорії, прищеплюють смак до самостійного вивчення творів класиків марксизму-ленізму. Кафедри суспільних наук і комсомольські організації прагнуть до органічного поєднання теоретичного вивчення марксизму-ленізму і суспільно-політичної практики студентів, добиваючись на цій основі перетворення їх знань у глибокі, міцні комуністичні переконання.

Заслужовує на увагу реакція студентів на запитання анкети «Які проблеми суспільно-політичних наук вас більш за все цікавлять?».

Запитання	Процент відповідей	Місце
Філософські проблеми спеціальних наук	64,3	I
Проблеми соціології і соціальної психології	48,6	II
Проблеми міжнародного комуністичного і робітничого руху	41,4	V
Розвиток соціалістичної демократії	28,6	VII—VIII
Проблеми управління суспільством	22,8	IX
Проблеми комуністичного виховання	28,6	VII—VIII
Науково-технічна революція і її вплив на суспільний розвиток	45,7	III
Проблеми етики	44,3	IV
Питання естетики	31,3	VI
Історія релігії та атеїзму	14,3	X

Слід підкреслити, що багато відповідей відзначаються хорошою поінформованістю і зрілістю суджень. Це свідчить про міцність світоглядних позицій студентів і досить високу активність при засвоєнні суспільних наук. Підвищений інтерес студентів до проблем етики і естетики вказує, як нам здається, на необхідність введення в університеті обов'язкових курсів цих наук.

Пізнавальна активність у сфері суспільних наук сприяє формуванню та підвищенню активності в інших сферах діяльності студентства і є ознакою соціально-активної особи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В. І. Рецензія. *Н. А. Рубакін*. Серед книг.— Повне збір. тв., т. 25, с. 111—114.
2. Ленін В. І. Учням капрійської школи.— Повне збір. тв., т. 47, с. 206—208.
3. Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., Політвидав України, 1976. 110 с.

І. Г. СЛЮСАРЕНКО

РОЛЬ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ У ФОРМУВАННІ ДІАЛЕКТИКО-МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ

Сучасний етап розвитку економіки і культури нашого суспільства висуває нові вимоги до підготовки спеціалістів вищої кваліфікації: озброєння їх глибокими теоретичними знаннями і практичними навичками в галузі спеціальної підготовки і формування діалектико-матеріалістичного світогляду як переконаності в ідеалах марксистсько-ленінської теорії і практики комуністичного будівництва.

Для вирішення цих завдань важливого значення набуває розробка та удосконалення методики викладання загальнотеоре-

гора-два десятиліття років спостерігається інтенсивне зростання наукової інформації завдяки прискореним темпам розвитку природничих, технічних і суспільних наук. Швидка зміна кількісних і якісних показників кожної конкретної науки ставить перед вищою школою проблему удосконалення методики викладання: створення оптимальних умов для засвоєння накопичених людством знань і вироблення навичок творчого застосування і розвитку одержаних знань на практиці.

Велику роль у підвищенні якості методики викладання у вузах відіграють постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому удосконаленню вищої освіти в країні», «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук». Ці партійні документи є теоретичним і практичним керівництвом в підготовці молодих спеціалістів, організаторів і учасників складного, багатогранного процесу матеріального і духовного виробництва нашого суспільства.

Якість підготовки спеціалістів у вузах перш за все залежить від наукової організації учбового процесу в цілому і зокрема від підвищення рівня методики викладання учбових дисциплін. Наукова розробка методики викладання суспільних наук передбачає пошук і впровадження в учбовий процес найбільш ефективних форм і методів, що сприяють перетворенню глибоких теоретичних знань з марксистсько-ленінської теорії в керівну основу життя людини, її теоретичної і практичної діяльності. «Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії», — говорив у Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії Л. І. Брежнев [3, с. 85].

Велике значення для формування діалектико-матеріалістичного світогляду студентської молоді має наукова розробка методики викладання марксистсько-ленінської філософії. В останні роки цьому питанню приділялось багато уваги: розроблено нові програми, розширено часові межі вивчення курсів з діалектичного і історичного матеріалізму, вжито заходи по підвищенню якості підготовки філософських кадрів для вузів і науково-дослідних інститутів, видано ряд робіт з методики викладання філософії [9; 10; 13; 14]. Це свідчить про те, що у розв'язанні багатьох складних завдань будівництва комуністичного суспільства в нашій країні важлива роль відводиться філософській освіті як світоглядний і методологічній основі науково-теоретичної і виробничо-практичної діяльності спеціаліста будь-якого профілю.

Філософське осмислення дійсності дає можливість студенту, а потім і спеціалісту всіх галузей народного господарства побачити взаємозв'язок, взаємодію різних сторін природного, соціаль-

зв'язку, русі й розвитку. Профілюючи дисципліни з галузі природничих або суспільних наук, що їх вивчає студент у вузі, відображають лише окремі сторони складної і багатогранної дійсності. Вони не мають змоги на даному історичному етапі свого розвитку піднятися до такого рівня узагальнення, щоб у всій повноті скласти наукове уявлення про світ в цілому, побачити його як ціле, у взаємозв'язку і взаємодії природи, суспільства і мислення.

Пристаючи до вивчення філософії у вузі, студент зустрічає чимало труднощів в осмисленні предмета даної науки, її ролі й місця в житті суспільства і кожної особи. Ця тема вимагає глибокої ідейно-теоретичної і науково-методичної розробки, бо вона є вихідним пунктом, тією клітинкою, з якої виростає весь зміст марксистсько-ленінської філософії як теорії і методу вивчення, пізнання і перетворення світу.

Коли йдеться про математику, фізику, хімію, історію, психологію і т. д., то студент досить чітко уявляє собі предмет з кожної з цих наук, їх роль і значення у розвитку суспільства. Предмет кожної науки обмежений певною галуззю, може бути представлений більш-менш наочно, що полегшує його сприймання. Філософія, на перший погляд, втручається у всі галузі людського знання і практичної діяльності, створюючи ілюзію, що вона не має свого певного предмета, своєї галузі дослідження. На це свого часу вказував Гегель: «На перший погляд може здатися, що інші науки знаходяться порівняно з філософією у переважному становищі: їх зміст уже визнано, і їм не треба доводити, що цей зміст існує. Наявність чисел в арифметиці, простору в геометрії, людських тіл і хвороб у медицині не підлягає сумніву, і цим наукам не ставлять вимогу довести, що простір, тіла або хвороби існують. Філософія ж наче виявляється у невигідному становищі, бо перш ніж вона приступає до дослідження свого предмета, їй необхідно забезпечити своєму предметові буття» [6, с. 245].

Гегель правильно відзначає труднощі у встановленні предмета філософії порівняно з іншими конкретними науками. Але це не значить, що предмет конкретних наук виявити дуже просто. Г. І. Ойзерман наводить слова англійського філософа Б. Рассела, який говорить про те, що один з головних тріумфів новітньої математики полягає у відкритті того, що являє собою математика [див. 11, с. 60]. Представники позитивізму, зокрема О. Конт, виступили проти правомірності існування філософії як науки, бо вони не бачили в реальній дійсності предмета її дослідження.

Визначення предмета науки — одна з основних її проблем, яку можна віднести до розгляду тих, що вічно, постійно існують. З кожним новим етапом розвитку науки слід уточнювати предмет її дослідження, щоб не зайнятися вивченням проблем, які входять в її компетенцію, і не випустити головні найбільш важливі питання.

ся у центрі уваги філософів-марксистів [4; 5; 11; 12]. Його наукове визначення відіграє важливу роль не тільки у розвитку філософії як науки, але й в удосконаленні процесу вивчення і методики викладання її у вузах. Без чіткого встановлення предмета філософії як науки викладачі не можуть дати конкретного уявлення студентам про суть філософії, її предмет, основні завдання і місце в теоретичній і практичній діяльності кожної окремої особи і суспільства в цілому. Практика викладання природничих дисциплін і суспільних наук у вузі свідчить, що коли студент не бачить предмета і практичної значущості будь-якої науки у своїй професійній діяльності, то і ставлення його до неї формальне, відсутній інтерес, що виступає одним з головних мотивів учбового процесу, його ефективності.

Аналіз результатів соціологічних досліджень показує, що студенти природничих, технічних і гуманітарних факультетів у більшості орієнтуються на високу підготовку в галузі загальнотеоретичних, спеціальних дисциплін і суспільних наук. Найбільшого значення студенти надають підготовці в галузі спеціальних дисциплін. Порівняльний аналіз оцінки студентами значущості якості вузькоспеціальної підготовки і підготовки в галузі суспільних наук свідчить про те, що вищим балом студенти оцінили високий рівень вузькоспеціальної підготовки — 74,1% тих, хто відповідав на питання анкети; цим же балом охарактеризували значущість якості високої підготовки в галузі суспільних наук 38,6% чоловік. За вищою оцінкою значущості якостей контраст відчутний, але коли взяти показники відмінної і хорошої підготовки, то тут картина така: відповідно 91,5 і 72,1%. Відсутність інтересу до суспільних наук в певній частині студентської молоді пояснюється, на наш погляд, тим, що вони недооцінюють їх роль і значення у професійній і суспільній діяльності особи спеціаліста.

Однією з важливих умов підвищення інтересу студентів до вивчення марксистсько-ленінської філософії є наукове обґрунтування предмета, її світоглядної і методологічної функції. При визначенні понять «світогляд», «методологія» деякі дослідники прагнуть знайти такий зміст у філософії, який би відповідав цим поняттям окремо. Насправді ж зміст філософії один: як єдність матеріалістичної теорії і діалектичного методу. Те й інше виступає разом і методологією, і світоглядом, залежно від розгляду походження філософського знання, як відображення природного і соціального світу в мисленні, у процесі практики і використання цього знання в наступній теоретичній та практичній діяльності. Розкриваючи суть філософського знання, ми акцентуємо увагу на першому або другому аспектах.

У програмах, підручниках і протягом всього учбового процесу з філософії переважаючим моментом виступає її світоглядна функція, як теорія, що відображує на основі практики найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Тут первинним виступає матерія, природа, суспільне буття, а вто-

цьому менше говориться про роль і значення філософського знання у наступній людській діяльності, про його активну сторону, метод, який є не що інше, як використання попереднього практичного досвіду, акумульованого в знаннях.

З кожної теорії треба виділити і глибоко усвідомити такі загальні принципи, що виступали б керівною основою при вирішенні подібних або інших проблем в нових умовах, в обставинах, що змінилися. У своїх творах В. І. Ленін постійно звертає увагу на цей бік питання. Зокрема, у роботі «Про державу» він говорив: «І найголовніше, щоб у результаті ваших читань, бесід і лекцій, які ви почуєте про державу, ви винесли вміння підходити до цього питання самостійно, бо це питання вам буде зустрічатися з найрізноманітніших приводів, у кожному дрібному питанні у найнесподіваніших сполученнях, у бесідах і спорах з противниками» [2, т. 39, с. 71].

Філософія є єдність теорії і методу, тому викладання її у вузах повинно проникнутися змістом цілі, висловленої К. Марксом у «Тезах про Фейєрбаха»: «Філософи тільки по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його» [1, т. 3, с. 4].

Про актуальність розв'язання питань підвищення якості методологічної підготовки студентів свідчать дані соціологічних досліджень. Аналіз відповідей студентів на запитання «Яке значення для Вас має вивчення суспільних наук?» — показує, що в основному знання з галузі суспільних наук сприймається студентами як інформаційне розширення світогляду і менше — як методологічна основа спеціальних наук. Характерно, що дані Лабораторій конкретно-соціологічних досліджень Харківського і Ленінградського університетів майже збігаються. Виходячи з матеріалів досліджень ленінградських вчених [8, с. 104], на вказане вище питання відповіді харківських і ленінградських студентів такі:

розширює світогляд — 58,98 і 59,4 %;
допомагає зрозуміти
методологічні основи
спеціальних наук — 11,85 і 9,7 %.

Методологічна підготовка студентів якісно поліпшиться у процесі вивчення марксистсько-ленінської філософії, якщо буде чітко визначено предмет філософії як науки і співвідношення її світоглядної і методологічної функцій. Це дасть можливість студентам засвоїти специфіку філософського знання, його відмінність від предмета конкретних наук, а також усвідомити взаємозв'язок філософії і конкретних наук у процесі наукового пізнання в кожній окремій галузі дослідження.

Відмінність предмета філософії від предмета конкретних наук полягає перш за все в тому, що вона не вивчає питань буття або мислення окремо, а розглядає кожне з них через свою проти-

є її основне питання про взаємовідношення мислення і буття. Філософський розгляд, власне «філософія починається там, де ставиться і вирішується питання про відношення матерії і свідомості» [5, с. 6]. Такий підхід до розгляду питання про предмет філософії дозволяє науково обґрунтувати співвідношення гносеології, логіки і антології в марксистсько-ленінській філософії.

Дискусії про предмет філософії плідні для уточнення самого предмета науки, але з другого боку, вони створюють труднощі з методичної точки зору, бо різні вихідні позиції вченого призводять до неоднакового розуміння предмета філософії; її ролі і завдань. Немає також єдиної думки серед філософів про те, чи варто знайомити студентів з полемікою про предмет філософії, специфіку філософського знання та ін. В. П. Рожин вважає, що цього робити не слід [14, с. 9]. Він рекомендує, ґрунтуючись на працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, виділити два аспекти предмета філософії: відношення мислення до буття, свідомості до матерії і загальні закони руху і розвитку природи, суспільства, мислення і пізнання. Нам здається, що не можна обмежуватися тільки другим аспектом при визначенні предмета філософії, бо, як справедливо вказує В. П. Рожин, це є предмет діалектики. Підкреслимо, що це два аспекти однієї єдиної науки, і другий її аспект не є механічним прив'язанням до першого, а логічно випливає з послідовно наукового, тобто діалектичного розв'язання питання про взаємовідношення матерії і свідомості. Бо коли йдеться про найбільш загальні закони, то вони спершу виявляються у взаємовідношенні матерії і свідомості.

Для розуміння сутності філософського знання, його ролі і значення в пізнанні й перетворенні світу слід показати не тільки відмінності предмета філософії від предмета конкретних наук, але й розкрити діалектику їх взаємозв'язку. Тільки тут можна побачити закономірність виникнення філософського знання і його методологічну роль по відношенню до конкретних наук. Питання «Про предмет філософії і про створення її з іншими науками», — пише А. П. Шептулін, — а також суперечки з питання про співвідношення загальних і специфічних законів пов'язані, по суті, з проблематикою одиничного і загального, загального і особливого» [15, с. 3]. Цієї ж точки зору дотримується В. П. Рожин [14, с. 9]. Такий підхід до вирішення питання не викликає сумнівів, але, на наш погляд, цього ще не досить. Розкриття предмета філософії і її співвідношення з іншими науками треба розглядати крізь призму всіх законів і категорій матеріалістичної діалектики: єдності і боротьби протилежностей, взаємного переходу кількості в якість, заперечення, причини, наслідку форми і змісту, сутності і явища та ін. Для викладачів філософії найскладнішим є розгляд питань заключної теми курсу «Марксистсько-ленінська філософія—методологія природничих і суспільних наук». Не доводиться говорити про труднощі засвоєння цієї теми студентами. Все це, з нашого погляду, пояснюється тим, що ідеї цієї

закону або категорії діалектичного і історичного матеріалізму, тобто недостатньо знаходити своє виявлення принцип взаємозв'язку філософії і конкретних наук в кожній окремій проблемі, що її ставить і вирішує філософія.

Діалектико-матеріалістичний світогляд одержить глибоко наукове обґрунтування тільки тоді, коли студент засвоїть діалектичний взаємозв'язок між філософією і іншими науками у процесі єдиного наукового пізнання і перетворення світу. Це завдання може бути успішно розв'язане тільки сумісними зусиллями викладачів філософії і конкретних наук. Адже філософія розробляє свої теорії, проблеми на основі даних конкретних наук, які, в свою чергу, не можуть успішно розвиватися без діалектико-матеріалістичного методу як наукової форми теоретичного пізнання і практичного освоєння дійсності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. Теза про Фейербаха.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1—4.
2. Ленін В. І. Про державу.— Повне зібр. тв., т. 39, с. 60—78.
3. Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., Політвидав України, 1976. 110 с.
4. Алексеев М. Н. Предмет и структура марксистской философии. М., «Наука», 1973. 216 с.
5. Бухалов Ю. Ф. Ленинская трактовка основного вопроса философии и отношения материи и сознания. М., Изд-во Моск. ун-та, 1969. 185 с.
6. Гегель. Философия религии. М., «Мысль», 1975. 340 с.
7. Голосов В. Ф. Проблема предмета философии в теоретическом наследии классиков марксизма-ленинизма. Красноярск, 1971. 124 с.
8. Лисовский В. Т., Дмитриев А. В. Личность студента ун-та. 1974. 159 с.
9. Методика семинара по философии. М., «Высшая школа», 1975. 82 с.
10. Нелеп А. Т. Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии. Киев, «Вища школа», 1973. 216 с.
11. Ойзерман Т. И. Проблемы историко-философской науки. М., «Мысль», 1969. 316 с.
12. О предмете философии. Тбилиси, «Мецниереба», 1973. 74 с.
13. Преподавание марксистско-ленинской философии как фактор коммунистического воспитания. М., «Высшая школа», 1974. 172 с.
14. Рожин В. П. Методика преподавания философии. М., «Высшая школа», 1975. 164 с.
15. Шептулин А. П. Диалектика единичного, особенного и общего. М., «Высшая школа», 1973. 217 с.

А. О. ІВАНИЩЕНКО, канд. філос. наук

ПРО ПРИРОДУ ОСНОВНОГО ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Згідно діалектично-матеріалістичної теорії пізнання розвиваються не тільки конкретнонаукові емпіричні та теоретичні поняття, але й філософські категорії. «...Коли *все* розвивається, то чи

стосується це найзагальніших понять і категорій мислення» — так ставить питання В. І. Ленін і відповідає: «Коли ні, значить, мислення не зв'язане з буттям. Коли так, значить, є діалектика понять і діалектика пізнання, яка має об'єктивне значення» [3, с. 213]. Стосовно основного питання філософії це означає, що історично змінні розуміння і межі прояву в ньому відношення духовного і матеріального. Всі філософські вчення об'єднував загальний предмет розгляду — відношення духовного і матеріального. Вперше про це сказав Ф. Енгельс: «Велике основне питання всієї, особливо новітньої, філософії є питання про відношення мислення до буття» [1, с. 270]. Він не тільки дав загальне визначення основного питання філософії, але й конкретизував його, визначивши у ньому два боки: що є первинним — дух чи природа; і як відносяться наші уявлення про навколишній світ до самого цього світу (питання про тотожність мислення і буття). Однак серед філософів-марксистів ще немає однозначного і чіткого розуміння таких питань: які існують форми (аспекти) відношення свідомості і матерії. Чи всі аспекти входять в зміст основного питання філософії, тобто який справжній його обсяг.

Не претендуючи на розгляд (і виділення) всіх аспектів відношення духовного до матеріального, ми зупинимось лише на трьох відомих і важливих його формах: 1) відношення свідомості до об'єктів навколишнього світу, 2) відношення свідомості до мозку, 3) відношення свідомості до історичного розвитку матерії.

У радянській науковій філософській літературі існують різні підходи до вирішення цієї проблеми [4, 5, 7, 9 та ін.]. Деякі автори, виходячи з загальноприйнятого визначення основного питання філософії, виділяють в ньому два аспекти відношення матерії і свідомості — історичний (онтологічний) та логічний, або гносеологічний. Так, М. Ф. Воробйов [5] стверджує, що протилежність матерії та свідомості необхідно розглядати у двох аспектах — історичному (онтологічному, генетичному) і логічному (гносеологічному). В історичному плані відношення матерії та свідомості розглядається як породження свідомості матерією у процесі її розвитку, перехід матерії в ідеальне як своє інобуття, тобто воно стоїть лише зв'язку станів існування єдиної матеріальної субстанції. Таким чином, їх протилежність є відносною. Гносеологічна протилежність матерії та свідомості є їх відношення як предмету і його образу. Ця протилежність також відносна, бо вона торкається лише форми, не поширюючись на зміст. Проте вчення про первинність матерії та вторинність свідомості в історичному і гносеологічному розумінні первинності-вторинності вказує, що протилежність матерії та свідомості є абсолютна. «В гносеології, — пише М. Ф. Воробйов, — ми абсолютно протиставляємо матерію як існуючу до свідомості і поза свідомістю, як такий, що виникла після матерії і представляє внутрішній стан матерії...» [5, с. 53].

Не торкаючись інших, на наш погляд, спірних положень статті, розглянемо лише ту його позицію, згідно якої гносеологічне відно-

на розглядати в двох площинах: в межах гносеології діалектичного матеріалізму і поза ними. В гносеології діалектичного матеріалізму, на думку автора, протилежність матерії та свідомості має абсолютний характер, але оскільки він признає і відносність цієї протилежності, то виходить, що це відношення тут береться поза межами марксистської гносеології, залишаючись в той же час в межах основного питання філософії [5, с. 54].

Л. Ляховецький та В. Тухтін [8] в основному питанні філософії також виділяють два взаємозв'язані аспекти: онтологічний (історичне походження свідомості як властивості та функції матерії) і гносеологічний (відношення свідомості до матерії як результату пізнання до свого джерела). В цих аспектах розкриваються обидва боки основного питання філософії. Автори також вважають, що в онтологічному плані протиставлення матерії і свідомості є відносним, а в гносеологічному — абсолютним. Таке розуміння основного питання філософії характерне для нашої навчальної філософської літератури. Ряд авторів підручників з марксистсько-ленінської філософії, посилаючись на Ф. Енгельса і В. І. Леніна, включають всі три вказані нами форми відношення матерії та свідомості в зміст, «зону» дії основного питання філософії. Наприклад, М. Н. Руткевич пише: «Ф. Енгельс звертав увагу на те, що основне питання філософії має дві сторони: відношення свідомості до мозку і всього тіла людини як виду матерії, що володіє властивістю свідомості, та відношення свідомості до об'єктів навколишнього світу... Матеріалізм признає матерію первинною, — підкреслює автор, — свідомість вторинною, тобто породженням і властивістю матерії» [13, с. 30, 12]. Явно, що тут мова йде про вторинність свідомості в межах основного питання філософії. Отже, автор фактично включає всі три вказані вище аспекти відношення свідомості до матерії в зміст основного питання філософії. Правда, він не уточнює, в якому смислі тут вживається поняття «породження», від чого його позиція стає тільки менш чіткою. Відомо, що свідомість можна розглядати як «породження», принаймні, в трьох значеннях: як відображення дії на людину зовнішніх матеріальних явищ, як результат історичного розвитку матерії і як продукт мозку.

В іншому навчальному посібнику стверджується, що суть діалектико-матеріалістичного вирішення основного питання філософії полягає в визнанні свідомості як властивості високоорганізованої матерії, функції того найскладнішого «шматка» матерії, який називається людським мозком, що матерія первинна по відношенню до свідомості історично і гносеологічно [10, с. 71, 74]. Тут всі три названі аспекти відношення свідомості до матерії також включаються в межі основного питання філософії. Більш чіткіше визначається зміст основного питання філософії в книзі «Диалектический материализм» під загальною редакцією А. В. Бодакова. Його автори пишуть: «Вона (свідомість — А. І.) вторинна тому,

що: а) породжена закономірним розвитком матерії, б) залежна від біологічної та соціальної визначеності суб'єкта (людини); в) є відображенням матеріального світу» [6, с. 102].

Чи всі вказані три форми відношення свідомості до матерії охоплюються основним питанням філософії? Чи саме так розуміли основне питання філософії Ф. Енгельс і В. І. Ленін, як вважають прихильники приведеної точки зору?

На нашу думку, таке тлумачення основного питання філософії однозначно не впливає із вчення Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Безперечно, що у творах Ф. Енгельса і В. І. Леніна є чимало місць, де вказані форми відношення свідомості до матерії вживаються, на перший погляд, як рівнозначні, однопорядкові, коли мова йде про загальну характеристику матеріалізму та матеріалістичну теорію пізнання, особливо про критику ідеалізму. Наприклад, у праці «Людвіг Фейєрбах та кінець класичної німецької філософії» Ф. Енгельс пише: «...наша свідомість і мислення, хоч би якими вони здавалися надчуттєвими, є продуктом речовинного, тілесного органу — мозку. Матерія не є продукт духу, а дух є тільки найвищий продукт матерії. Це, звичайно, чистий матеріалізм» [1, с. 273]. Дане висловлювання Ф. Енгельса деякі із прихильників вказаної точки зору приводять як один із вирішальних аргументів своєї позиції.

У цьому ж розумінні використовуються і слова В. І. Леніна: «Матеріалістичне усунення «дуалізму духа і тіла» (тобто матеріалістичний монізм) полягає в тому, що дух не існує незалежно від тіла, що дух є вторинне, функція мозку, відображення зовнішнього світу» [2, с. 80]¹. Критикуючи Маха та Авенаріуса за відрив відчуття від мозку, нервів, за нерозуміння органічного зв'язку свідомості з мозком і розвитком природи та використання цих питань для аргументації своєї гносеологічної позиції, В. І. Ленін підкреслює, що подібна «безмозкова філософія» суперечить природознавству.

Наведені та їм подібні міркування Ф. Енгельса і В. І. Леніна не можна розглядати у відриві від контексту, поза історичною еволюцією змісту основного питання філософії, бо може скластися уявлення про те, що всі три аспекти відношення духовного і матеріального, що аналізуються, входять і повинні входити до складу основного питання філософії і його матеріалістичного вирішення як об'єкти філософського дослідження. Однак, такий висновок однозначно не впливає з цілісного вчення класиків марксистсько-ленінської філософії.

На наш погляд, не весь обсяг (не вся різноманітність) відношення свідомості та матерії повинен обов'язково входити до змісту основного питання філософії. Є такі аспекти, форми цього відношення, які виступають предметом філософського дослідження, і такі, які можуть бути чи стають предметом нефілософських наук.

¹ Див. там же, с. 39, 45, 65, 67—68, 80 та ін.

розмежовував області філософського і нефілософського дослідження відношення свідомості та матерії.

Питання про необхідність виділення відношення духовного до матеріального, яке охоплюється основним питанням філософії, уже порушувалось у нашій філософській літературі. Заслуговує на увагу аналіз даного питання В. С. Баруліним [4], згідно з яким відношення матеріального і ідеального стає предметом філософського дослідження лише в межах тієї «зони», де це відношення може розглядатися як особлива, найбільш гостра форма їх протиставлення, як тотожність протилежностей [4, с. 35, 36]. Вказану «зону» автор називає сферою «гносеологічних досліджень». Відношення матерії і свідомості, а відношення матерії і свідомості як тотожності протилежностей — гносеологічним боком їх відношення [4, с. 38]. В такому відношенні матерія і свідомість перебувають тоді, коли вони виступають як предмет і його образ. З цього рівня теоретичного перетворення реального відношення матеріального і ідеального, у межах даної «зони» їх відношення, на думку автора, власне і починається наукова філософія. Цей рівень або «зона» визначає внутрішню межу філософії [4, с. 36]. В межах гносеологічної зони відношення матерії і свідомості автор виділяє такі основні їх компоненти, як відношення тотожності, первинності-вторинності, залежності-незалежності та ін. Ці компоненти, на думку В. С. Баруліна, і складають структуру основного питання філософії. Таким чином, зміст основного питання філософії автор фактично отожднює зі змістом гносеологічного відношення матерії та свідомості як предмета і його образу, тобто гносеологічний признак відношення матерії і свідомості він використовує як критерій, що розділяє це відношення на філософську та нефілософську зони.

Розглядаючи це питання, Г. І. Ойзерман пише: «Не слід... змішувати основне філософське питання з усією проблематикою об'єктивно існуючого відношення духовне—матеріальне, дослідженням різноманітних форм якого займається ряд конкретних наук» [11, с. 22]. Г. І. Ойзерман при розмежуванні філософської та нефілософської областей відношення духовне — матеріальне вважає, що філософський аспект складає лише певна ділема духовного і матеріального. Суть цієї ділеми він визначає так: «Основне філософське питання є питання про пріоритет однієї з сторін у самому відношенні духовне — матеріальне. Класичне формулювання основного філософського питання, яке дав Енгельс, говорить лише «про те, що є первинним: дух чи природа?» [11, с. 22].

Такий розгляд даного питання викликав ряд зауважень [9]. Зокрема, О. О. Мамалуй вказує, що Г. І. Ойзерман неточно формулює основне питання філософії, дане Ф. Енгельсом, оскільки зводить його тільки до першої його сторони. Г. І. Ойзерман чітко не визначає обсяг відношення духовного до матеріального, як основне філософське питання і, таким чином, не вказує, що в цьому від-

основне філософське питання він фактично розглядає в усьому обсязі відношення духовного та матеріального без будь-яких обмежень [9, с. 6, 7]. Це справедливі зауваження. Не можна говорити про будь-яке виділення змісту основного питання філософії з усього обсягу відношення духовного та матеріального, не визначаючи чітко критерій такого розмежування.

Суть нашого розуміння природи основного питання філософії полягає в наступному. Існує один об'єкт дослідження, а саме: відношення духовного та матеріального, свідомості та матерії. Він має різні грані, сторони, аспекти. Це означає, що реальне відношення духовного та матеріального проявляється у різноманітних формах, які не існують у відриві одна від одної, а утворюють єдину систему, виступають як сторони єдиного об'єкту. Цей об'єкт може бути адекватно пізнаний тільки у єдності усіх своїх аспектів, тобто в єдиній теорії, яка повинна бути сплавом, синтетичною формою окремих теорій, які досліджують і відображають певні аспекти відношення свідомості та матерії. Вона не може бути ні тільки природничо-науковою, ні тільки філософською (у звичайному розумінні цих наук), а може бути лише системною науковою теорією. На наш погляд, пізнання, наприклад, природи (неорганічної та органічної) — це не тільки природничо-наукове пізнання, а і філософське. І справа тут не в тому, що філософія може якось збоку, ззовні «допомагати» природознавству, а в тому, що не існує наукового знання і пізнання поза визначеним ґносеологічним або діалектичним розумінням відношення цього знання та об'єктів пізнання. Тому істинно наукове пізнання природи також є синтетичним, системно-науковим пізнанням, якому як єдиному притаманні різні аспекти відношення духовного та матеріального. Зокрема, у природничо-науковому пізнанні можна виділити конкретно-змістовне відношення окремих елементів свідомості та сторін, властивостей об'єктів природи — конкретно наукове відношення і ґносеологічне, в якому фіксується загальне відношення усіх конкретних елементів свідомості та властивостей об'єктів як відображення та відображуваного, вторинного та первинного. Ці відношення не існують одне без одного і тільки в такій єдності мають смисл.

Таким чином, будь-яке наукове знання навіть в рамках конкретно-наукового підходу фіксує, виражає, досліджує конкретне відношення духовного та матеріального. Однак, здається, з-за цього ще жоден з філософів-марксистів не включав конкретні науки у сферу філософського пізнання. Цей аналіз природи наукового пізнання свідчить, що диференціація наук та предметів наукового пізнання обумовлена не тільки відмінністю природних об'єктів дослідження (фізика, біологія, хімія і т. д.), але і відмінністю аспектів відношення духовного та матеріального як предметів дослідження (конкретні науки та філософія). Отже, існують різні області (форми) відношення духовного та матеріального, одні виступають предметом філософського дослідження, інші — нефіло-

ук, а і відповідає їх дійсній учаті у реалізації та вивченні відношення духовного та матеріального.

Постановка проблеми про розмежування тих форм відношення матерії та свідомості, які складають «зону» дії основного питання філософії, і тих, що знаходяться поза цією зоною, є не тільки можливою, а і необхідною. Завдання полягає у тому, щоб знайти критерій, за допомогою якого можна було б провести лінію розмежування між цими зонами. Пошуки такого однозначного критерія стають, на наш погляд, характерною особливістю вирішення вказаного завдання у нашій науковій літературі [4, 11].

При такому підході поставлене завдання не може бути вирішене однозначно, більш того, воно не має однозначного вирішення, якщо не відривати якусь частину від цілого, логічне від історичного. Тому такий «однозначний» підхід не може використовуватися при розв'язанні цього завдання. Однозначну лінію розмежування, яку намагаються визначити окремі дослідники, можна уявити лише як можливу, очікувану чи бажану, але не можна її показати у формі незмінного історичного фактору. З цієї точки зору гносеологічний принцип чи ознака не може служити абсолютною лінією розмежування «філософського» відношення матерії та свідомості (основного питання філософії) та «нефілософського» їх відношення.

Гносеологічним є таке відношення (аспект відношення) духовного до матеріального, в якому духовне виступає як відображення, а матерія як об'єкт та джерело його. У гносеологічному відношенні свідомості та матерії є два боки: 1) відношення їх як первинного та вторинного і 2) відношення їх тотожності як відображення та відображуваного. Таке розуміння гносеологічного відношення свідомості та матерії цілком відповідає лєнінському аналізу цього питання. Всюди, де В. І. Лєнін говорить про гносеологічні відношення, поняття, висновки, там мова йде про відображальне (пізнавальне) відношення свідомості та матерії, про відношення матерії та свідомості як первинного та вторинного в межах їх відображального відношення. Так, у відомих його трьох висновках, які він називає гносеологічними, мова йде саме про відображальне відношення свідомості та матерії [2, с. 93]. Розкриваючи суть кризи фізики «у філософському відношенні», він говорить про відображальне відношення фізичних понять та теорій і природи [2, с. 250]. Пояснюючи, що «... поняття матерії... не означає гносеологічно нічого іншого, крім як: об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості і нею відображається», що матерія та дух, матеріалізм та ідеалізм протиставляються один одному гносеологічно [2, с. 255, 239—240], В. І. Лєнін говорить про відображальне відношення свідомості та матерії.

З того факту, що до складу гносеологічного відношення матеріального та ідеального входить їх відношення як первинного-вторинного, ще не впливає, що зміст основного питання філософії

З другого боку, не всі форми відношення матерії та свідомості, яким властиве відношення первинності-вторинності, повинні обов'язково завжди входити до «зони» дії основного філософського питання.

Якщо підійти до питання про визначення лінії розмежування форм відношення матерії та свідомості, які складають зміст основного питання філософії, і іншими формами їх відношення, в історичному масштабі (а тільки такий підхід є найбільш доцільним), то можна, напевно, виділити два основні критерії: відношення первинності-вторинності та гносеологічне. У відповідності з вирішальною дією одного з цих критеріїв історично змінюється зміст або сфера дії основного питання філософії. У першій фазі цієї історичної еволюції визначальним було відношення первинності-вторинності, яке й окреслювало межу того у відношенні матерії та свідомості, що входило до змісту основного питання філософії. В зв'язку з низьким рівнем розвитку відповідних конкретних наук у цей період в сферу філософського аналізу (у рамках відношення первинності-вторинності) входило не тільки гносеологічне відношення матерії та свідомості, але й такі форми їх відношення, як відношення свідомості до мозку і історичного існування матерії, причому останні відношення були у цій фазі, більш усього, на першому плані основного питання філософії. Це знайшло широке відображення в історії філософії у численних філософських системах та напрямках.

Проте закономірність історичного розвитку наукового пізнання світу, швидкий процес диференціації та інтеграції наук у наш час висувають на перший план гносеологічну ознаку як визначальний критерій, що обводить контури змісту основного питання філософії. Тут можна сказати, що історичною тенденцією еволюції змісту основного філософського питання є зближення його зі змістом гносеологічного відношення матеріального та ідеального. Це діалектичний, закономірний процес. Його не можна підкорювати волі дослідника.

Таким чином, відношення первинності-вторинності, виступаючи загальним критерієм відмежування основного питання філософії, є неабсолютний критерій, бо деякі форми відношення матерії і свідомості з цією ознакою в історичному розвитку наукового пізнання «виходять» із «зони» основного питання філософії як предмета філософського дослідження. Зокрема, це стосується відношення свідомості до мозку та історичного розвитку матерії.

Слід відрізнити самі форми відношення первинності-вторинності: як часове відношення, причини й наслідку, гносеологічне і т. д. [4, с. 53]. З усіх форм відношення первинності-вторинності лише гносеологічному властиве абсолютне значення, тоді як в інших аспектах відношення духовного та матеріального первинність і вторинність має інший смисл і можуть мінятися місцями. Наприклад, в історико-генетичному аспекті свідомість є вторинною у тому плані, що вона виникла історично, у процесі розвитку матерії, вона

людей, суспільних класів і т. д. свідомість виступає важливим фактором суспільного прогресу, процесу створення матеріальних факторів життя і розвитку суспільства. «Свідомість зумовлює поведінку, діяльність людей,— пише С. Л. Рубінштейн,— діяльність же людей перетворює природу та перебудовує суспільство. Таким чином, свідомість входить як зумовлююче у все, на що розповсюджується діяльність людини, на весь нескінченний ланцюг подій, які нею породжуються у житті світу та в історії суспільства» [12, с. 321]. Якщо матерія історично породжує свідомість і в цьому смислі первинна по відношенню до неї, то в тому разі, коли свідомість є учасником «створення» матерії (матеріальних факторів розвитку суспільства, перетворювання природи та ін.), вона є первинним по відношенню до матерії, але ця первинність і матерії, і свідомості має не ґносеологічний, а історико-генетичний характер. В ґносеологічному відношенні до матерії свідомість завжди (абсолютно) вторинна.

Не має відображального, а значить, і ґносеологічного характеру також відношення свідомості до мозку. В цьому випадку взагалі занадто умовно і невиправдано, на наш погляд, вводиться відношення первинного-вторинного. Слід було б характеризувати це відношення тільки як відношення функції та органа, але важко визначити це відношення у формі первинного і вторинного.

Лише у ґносеологічному відношенні свідомості та матерії поняття первинності і вторинності мають однозначний та абсолютний характер, визначається сутність свідомості як духовного, конститується духовне як таке, а значить, лише це відношення обводить, як зазначає В. І. Ленін, «межі духу» [2, с. 239]. Інші відношення (до мозку, до історії розвитку матерії) характеризують свідомість не з боку її духовної сутності, а з боку зв'язку, відношення цієї сутності до мозку і розвитку природи як їх функції і властивості.

Пізнання свідомості у його відношенні до матерії може бути лише комплексним, системно-науковим. Так, відношення свідомості до історичного розвитку матерії фактично досліджується усією сукупністю природничих та історичних наук (археологією, антропологією, біологією, історією, геологією та ін.); відношення свідомості до мозку — біологією, нейрофізіологією, нейропсихологією, медичною наукою та ін.; багатоманітні конкретні форми відношення свідомості та матерії (їх окремих елементів) фактично не тільки реалізується, а й вивчається усіма конкретними науками; ґносеологічне відношення — головним чином ґносеологією як окремою наукою і т. д. Але тільки у єдності усіх досліджень розкривається багатогранна природа свідомості, основною гранню якої є її відображальне відношення до матерії. При цьому ні одну з цих граней не можна повністю розкрити та зрозуміти без або поза іншою. Наприклад, свідомість як відображення не можна повністю зрозуміти, вона, так би мовити, «повисає у повітрі», якщо не роз-

дини), коли і як вона з'явилась історично (відношення до розвитку матерії) і т. д. І навпаки, відношення свідомості до мозку, наприклад, губить ясність без розгляду її як відображення, тобто без розгляду її відношення до об'єктів і явищ зовнішнього світу. У цьому розумінні нема і не може бути ні чисто філософського, ні конкретно-наукового пізнання різноманітних аспектів відношення свідомості до матерії.

Саме тому класики марксистсько-ленінської філософії використовують гносеологічні відношення свідомості до матерії (поруч з гносеологічним) у деяких своїх характеристиках і визначеннях матеріалізму, як аргументацію на користь матеріалізму, але не як його дефініцію. Тим більше, що вони роблять це, як правило, в контексті викладу або критикуючи філософів, які так чи інакше торкаються цих питань (про відношення свідомості до мозку і т. д.) при розгляді гносеологічного відношення свідомості до матерії.

На наш погляд, включення багатьма радянськими філософами усіх згаданих тут аспектів відношення свідомості і матерії до змісту основного питання філософії обумовлено, по-перше, певною недооцінкою історичної природи цього питання і, по-друге, традицією і відносною інерцією історичного розвитку філософії, в тому числі її основного питання.

Безумовно, викладене у даній статті відносно природи і меж змісту основного питання філософії не може розглядатися як вичерпне розв'язання цієї складної наукової проблеми.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Твори, т. 21, с. 257—302.
2. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібрання тв., т. 18, с. 7—354.
3. Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібр. тв., т. 29 с. 3—757.
4. Барулін В. С. Отношение материального и идеального в обществе как проблема исторического материализма. Барнаул, Алтайское кн. изд-во, 1970, 327 с.
5. Воробьев М. Ф. Абсолютность противопоставления материи и сознания в гносеологии.—«Вестн. Ленингр. ун-та», 1968, № 17. Сер. экономики, философии и права, вып. 3, с. 50—58.
6. Диалектический материализм. Минск, «Высшая школа», 1969, 344 с.
7. Ляховецкий Л. Л. Об основном вопросе философии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. МГУ, М., 1966, с.
8. Ляховецкий Л., Тютин В. Основной вопрос философии.— В кн.: Философская энциклопедия. Т. 4. М., «Сов. энциклопедия». 1967, с. 171—172.
9. Мамалуй А. А. Является ли основной философский вопрос научным определением предмета философии.—«Вестн. Харьк. ун-та», 1974, № 112. Сер. философия, вып. 19, с. 3—14.

11. Ойзерман Т. И. Главные философские направления. М., «Мысль», 1971. 383 с.
12. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., Изд-во АН СССР, 1957. 328 с.
13. Руткевич М. Н. Диалектический материализм. М., «Мысль», 1973. с. 527.

ЗМІСТ

<i>Плахотний О. Ф., Левченко Е. В.</i> До питання про дослідження соціальної відповідальності як якості особи	3
<i>Мамалуй О. О., Алексеєнко А. П.</i> Метод сходження від абстрактного до конкретного і теорія суспільно-історичного прогресу	9
<i>Чесалін В. М., Дідур І. А.</i> Деякі методологічні питання дослідження регулятивної функції політичної свідомості при соціалізмі	15
<i>Довбня В. К.</i> Про природу мислення і субординацію його загальних форм	20
<i>Бондаренко Л. І.</i> Значення даних про формування психіки сліпоглухонімих для вивчення генезису свідомості	25
<i>Пугач Б. Я.</i> Про методологічну роль принципу спостережуваності в пізнанні	31
<i>Тягло О. В., Цехмістро І. З.</i> Методологічна роль ідеї цілісності як вираження кінцевої нерозкладності системи на множини елементів (на прикладі аналізу обмінної взаємодії)	34
<i>Воропай Т. С., Педан В. П.</i> Про методологічне значення системного підходу при вивченні художнього твору	42
<i>Мамалуй О. О., Левчук В. Г.</i> Про класичну буржуазну політичну економію як теоретичне джерело становлення матеріалістичного розуміння історії (до постановки питання)	46
<i>Братко М. М.</i> Методологічне значення аналізу Г. В. Плехановим філософії історії Гегеля	52
<i>Педан В. П., Шкода В. В.</i> Про елементи соціоморфізму в античному мисленні	56
<i>Коновалов С. М.</i> Деякі питання формування наукового світогляду студентства у процесі вивчення суспільних наук	60
<i>Слюсаренко І. Г.</i> Роль викладання філософії у формуванні діалектико-матеріалістичного світогляду студентів	66
<i>Іванищенко А. О.</i> Про природу основного питання філософії	72

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

№ 149

Вопросы
методологии
научного познания

Центральна наукова
бібліотека при ХДУ

ІБ № 16

295506

(на українском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Харьковском государственном университете

Редактор *О. М. Відміш*
Художній редактор *А. С. Романова*
Технічний редактор *Л. Т. Момот*
Коректор *Л. П. Піпенко*

Передано до складання 8.IX-76 р. Підписано до друку 29.XI-76 р.
Папір друкарський № 3. Умовн. друк. арк. 5,25. Обл.-вид. арк. 5,9.
Тираж 1000. Видавн. № 447. Замовлення 4-2607. БЦ 50248.

ІБ № 1895.
Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа»
при Харківському державному університеті.
310003, Харків, 3, Університетська, 16.
Поліграфкомбінат видавництва «Соціалістична Харківщина».
310037, Харків, 37, Московський пр., 247.
Ціна 35 коп.

